

VU Research Portal

Zoo heerlijk eenvoudig

van der Meiden, W.J.

2009

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

van der Meiden, W. J. (2009). *Zoo heerlijk eenvoudig: Geschiedenis van de kinderbijbel in Nederland*.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

6 ‘STROOMEN VAN GENADEN VLOEIEN ONOPHOUDELIJK DOOR DE WERELD’

De rooms-katholieke kinderbijbel van Schrant tot Timmermans, 1808-1946.

6.1 DE ROOMS-KATHOLIEKE KERK IN NEDERLAND VOOR EN NA HET HERSTEL VAN HET BISSCHOPPELIJKE BESTUUR

Bij de volkstelling van 1809 geeft 38,3% van de Nederlandse bevolking aan rooms-katholiek te zijn. Op een totale bevolking van 2,2 miljoen gaat het om bijna 850.000 mensen. Op het grondgebied van het huidige Noord-Brabant is 87,6% rooms-katholiek, op dat van het huidige Limburg zelfs 98,3%. Ook in Zeeuws-Vlaanderen is de meerderheid van de bevolking rooms-katholiek. Er zijn grote katholieke minderheden in de provincies Utrecht, Gelderland en Overijssel. De volkstelling wordt gehouden als Napoleons broer Lodewijk koning is van het Koninkrijk Holland (1806-1810). Na drie jaar ingelijfd te zijn geweest bij Frankrijk wordt Nederland in 1813 (en in 1815 na het Congres van Wenen formeel) het Koninkrijk der Nederlanden. Van 1815 tot 1830 maken de zuidelijke Nederlanden deel uit van dit koninkrijk en in deze periode is zelfs de meerderheid van de bevolking van het koninkrijk rooms-katholiek.¹ Toch moet in 1809 de emancipatie van het katholieke volksdeel nog goeddeels beginnen.

De overwinning van de Reformatie in de noordelijke Nederlanden leidt ertoe dat de oude bisdommen Deventer, Groningen, Leeuwarden, Haarlem, Middelburg en het aartsbisdom Utrecht *de facto* niet meer functioneren. De bisdommen Roermond en Den Bosch blijven wel in functie voor zover zij de zuidelijke Nederlanden bestrijken, het gebied boven de grote rivieren wordt voor de rooms-katholieke kerk *Missio Hollandica*, de Hollandse Zending. Dat gebied wordt ingedeeld in aartspriesterschappen, die grotendeels samenvallen met de oude bisdommen.

Het duurt na de Reformatie en de wording van de Republiek lange tijd voordat rooms-katholieken in het openbaar hun religie mogen beoefenen. De publieke kerk in de achttiende eeuw gedooft de grote katholieke minderheden, maar zij moeten hun kerkdiensten uit het zicht houden, processies en andere publieke uitingen van georganiseerde vroomheid zijn verboden en het is eveneens niet toegestaan zich op enigerlei wijze te organiseren. Priesters die in de Hollandse Zending werken en de parochies bemannen, worden in Frankrijk, Duitsland, de zuidelijke Nederlanden (Leuven) en Rome opgeleid. Behalve door deze ‘seculiere’ priesters wordt de Hollandse Zending bestreken door orden (Jezuïeten, later Franciscanen, Dominicanen en Augustijnen). De pa-

1 De informatie voor deze paragraaf stamt voornamelijk uit de twee meest recente handboeken over de Nederlandse religie- c.q. kerkgeschiedenis, van Van Eijnatten en Van Lieburg, a.w., en van Selderhuis (red.), a.w. en van dat laatste boek dan weer met name de bijdragen van Lodewijk Winkeler over katholieken in de negentiende en twintigste eeuw. Voor de vroegere geschiedenis van de katholieken in Nederland zij vooral verwezen naar Jonathan I. Israel, a.w. en de al wat oudere studie van L.J. Rogier, *Geschiedenis van het Katholicisme in Noord-Nederland in de 16de en 17de eeuw*, Amsterdam 1947. Veel informatie over katholieken in de vroege Republiek biedt ook de monografie van Willem Frijhoff en Marijke Spies *1650: bevochten eendracht*, Den Haag 1999.

ters van deze orden worden eveneens in het buitenland opgeleid en uitgezonden en zijn niet geliefd bij de 'inheemse' seculiere priesters, die hen als indringers beschouwen, en evenmin bij de overheid, die hen ziet als vertegenwoordigers van vreemde mogendheden en zelfs als spionnen. De achttiende eeuw brengt behalve interne verdeeldheid binnen de rooms-katholieke kerk, die uiteindelijk leidt tot de stichting van wat later de oud-katholieke kerk gaat heten, ook onder invloed van de Verlichtingsidealen meer acceptatie voor de (grote) katholieke minderheid. Met de Staatsregeling van 1798 komt er een formeel einde aan de maatschappelijke achterstelling van rooms-katholieken en van andere christelijke en Israëlitische groeperingen. Vooraanstaande patriotten die het in Nederland na de Franse inval van 1795 voor het zeggen hebben, wijzen op het met de maatschappelijke vooruitgang strijdige 'schandaal' van de achterstelling van de rooms-katholieken en vragen om gelijke burgerrechten voor aanhangers van alle religies. Er zijn zelfs al katholieken die zich inspinnen voor een hernieuwde vrijheid van bisschopskeuze. Van de prinsgezinden die zich na de Franse inval van 1795 even rustig houden, hebben katholieken in het geheel geen gelijkberechtiging te verwachten. Die dreigen zelfs met verdere achterstelling.

De formele gelijkstelling met de regeling van 1798 leidt nog niet tot werkelijke acceptatie van katholieken in het publieke domein. Deelname van katholieken aan het openbare maatschappelijke leven of het bekleden van overheidsfuncties botst nog op veel weerstand. Wel nemen katholieken her en der een informeel voorschot op het herstel van de oude structuren en krijgen ze sommige kerkgebouwen terug. Maar van een herstel van het bisschoppelijke bestuur is vooralsnog geen sprake. Napoleon en Rome sluiten in 1801 een concordaat waarin rechten en plichten van de kerk in de door Frankrijk beheerste gebieden worden geregeld, maar daarin staat niets vermeld over de noordelijke Nederlanden. Na Napoleons nederlaag en de komst van een koning in Nederland, regelt het Algemeen Reglement van 1816 van deze koning – Willem I – de verhouding van de overheid tot de hervormde kerk. Het Reglement strekt zich uit tot remonstranten, lutheranen, doopsgezinden en Israëlieten. Over de verhouding tot de rooms-katholieken spreekt het regelmatig, maar tot echte gelijkstelling leidt dat nog niet.² In 1827 wordt een concordaat gesloten tussen koning Willem I en paus Leo XII, waarin wordt voorgesteld over te gaan tot de oprichting van twee bisdommen in het Koninkrijk der Nederlanden, in Den Bosch en Amsterdam. Door de Belgische opstand (1830) en de daardoor weer aanwakkerende antiroomse sentimenten duurt het tot de Grondwet van 1848 voordat er werk gemaakt kan worden van het herstel van het bisschoppelijke bestuur.

Omdat het allemaal erg lang duurt, worden vijf nieuwe bisdommen (Haarlem, Roermond, Den Bosch, Breda en het aartsbisdom Utrecht) in 1853 eenzijdig door Rome opgericht en de toon waarop de noodzaak van deze maatregel in de pauselijke bul *Ex qua die* wordt verwoord, zet veel kwaad bloed onder protestanten. Het komt in de jaren vijftig zelfs tot antipapistische schermutselingen die bekend staan als de Aprilbeweging. Nog tot diep in de twintigste eeuw worden rooms-katholieken door meer orthodoxe protestanten gezien als een niet-loyale bevolkingsgroep, die erop uit is de verworvenheden van de Reformatie ongedaan te maken. Is de oude katholieke elite liberaal en zelfs verlicht te noemen, zoals we in de volgende paragraaf zullen zien, het nieuwe katholieke elan leidt tot een toename van het ultramontanisme. Protestanten hebben het daar zeer moeilijk

2 Zie voor de verhouding van kerk en overheid in de achttiende en negentiende eeuw o.a. de bijdrage van Th. Clemens, *Confessie, kerk, natie en staat in Nederland tussen 1730 en 1853*, in: J. de Bruyn e.a. (red.), *Geen heersende kerk, geen heersende staat – de verhouding tussen kerk en staat 1796-1996*, Zoetermeer 1998, en Peter van Rooden, a.w., pp. 17-31.

mee en ultramontanisme wordt onder hen een scheldwoord: Nederlandse rooms-katholieken zouden niet loyaal zijn aan hun eigen land en koning, maar aan de autoriteiten *ultra montes*, ‘over de bergen’, namelijk aan de bisschop van Rome. Het verwijt is niet ongefundeerd, want de Nederlandse katholieke kerkprovincie richt zich in de tweede helft van de negentiende eeuw inderdaad steeds meer op Rome.

Na 1853 kan het rooms-katholieke kerkelijke leven werkelijk worden geherstructureerd. De parochies worden weer ingericht, de tot dan toe slechts gedoogde orden en congregaties worden ingezet voor de katholieke herleving, er worden weer kerken gebouwd en zo kan de katholieke zuil worden ingericht. Dat gebeurt in een hoog tempo: katholiek onderwijs, pers, later politieke partijvorming en de vakbeweging. Het katholiek onderwijs wordt aangevat met het Onderwijsmandement van 1868, waarin de bisschoppen oproepen om eigen katholieke scholen te stichten ‘niet alleen opdat de jeugd aan het verderf van schadelijke scholen ontsnappe, maar opdat zij tot grondige katholieke godsdienstigheid en deugd naar eisch worde gevormd.’³ Met de deelname aan het maatschappelijke leven wil het echter nog lange tijd niet vlotten – op enkele uitzonderingen na zijn de Nederlandse katholieken naar binnen gekeerd en getuigen zij nog van een hardnekkige ‘schuilkerkmentaliteit’.

De wijze waarop het katholieke leven tot 1853 en nog lang daarna wordt ingevuld, is vooral formeel en devotieel. Het naleven van de kerkelijke plichten staat op de voorgrond (biecht, communie) en een leven in vroomheid wordt gestimuleerd. Wanneer ze weer worden toegestaan, zijn processies, bedevaarten en andere publieke manifestaties populair. Van een bijbelse scholing van de eigen jeugd is in feite nauwelijks sprake. De catechismus volstaat en op enkele verdwaalde uitgaven na is er vóór 1850 van rooms-katholieke kinderbijbels geen sprake. Die ‘dwaalgasten’ zijn overigens alleszins de moeite waard en komen in de volgende drie paragrafen aan de orde. De katholieke kinderbijbel van na 1850 is vooral een instrument voor het katholieke onderwijs, wat tot uiting komt in een nogal monotone reeks bijbelse geschiedenissen, die driekwart eeuw lang het beeld bepalen. De uitgebreide vijfde paragraaf is aan deze traditionele bijbelse geschiedenissen gewijd. Daarna komen nog enkele kinderbijbels uit de eerste helft van de twintigste eeuw aan bod, die deels deze traditie in modernere vorm voortzetten, deels van die traditie gaan afwijken in vorm of inhoud.

Nu eerst nog een enkele opmerking over de (afwezigheid van een) katholieke leescultuur. Tot 1920 bestaat er nauwelijks katholieke kinderliteratuur, constateert Anne de Vries in zijn studie over de beoordeling van kinderboeken.⁴ Er zijn weliswaar tijdschriften voor de jeugd, zoals *De Engelbewaarder*, maar titels van katholieke kinderboeken ontbreken.

‘Wat de katholieken misten, was een leestrategie. [...] Le Sage ten Broek zegt het in 1832, Alberdingk Thijm herhaalt het omstreeks 1880 en pater Molkenboer stelt het in 1922 opnieuw vast: de katholieken lezen niet.’ (115)

De Vries citeert de al genoemde studie over het katholieke boek van W. van de Pas uit 1949, die schrijft dat het katholieke publiek de twintigste eeuw is binnengestapt ‘met een zekere schuwheid voor het papieren gevaar’.

Deze gevolgtrekking wordt gedeeld door Buijnsters in het standaardwerk over de kinderboe-

3 Geciteerd uit Selderhuis (red.), a.w., p. 674.

4 Anne de Vries, *Wat heten goede kinderboeken?* Amsterdam 1989, p. 114.

ken in de negentiende eeuw, *Lust en leering*. De eeuwenlange maatschappelijke achterstelling van katholieken heeft ertoe geleid dat in overwegend katholieke gebieden het gemiddelde inkomen lager ligt dan elders en het percentage analfabetisme hoger is dan onder andere bevolkingsgroepen. De Maatschappij tot Nut van 't Algemeen sluit geen katholieken uit, maar heeft in Noord-Brabant en Limburg nauwelijks afdelingen. Daarnaast spreekt men daar dikwijls dialecten die ver afstaan van het officiële geschreven Nederlands. Al met al is er onder het katholieke volksdeel aantoonbaar minder belangstelling voor het lezen, ja het lezen wordt door de geestelijkheid in feite ontmoedigd.⁵ Buijnsters maakt onderscheid tussen de grote katholieke bevolking en de beter gesitueerde katholieken:

'Onder het katholieke volksdeel bestond lange tijd weinig behoefte aan een op de eigen identiteit toegesneden jeugdlectuur. Allereerst omdat in die, doorgaans lager gesitueerde bevolkingsgroep veel minder gelezen werd dan in protestantse kring. Maar ook omdat de meer ontwikkelde katholieken zich beter konden vinden in de algemene volksverlichting van het Nut. Voor hen betekende de scheiding tussen kerk en staat in 1798 het begin van burgerlijke emancipatie.'⁶

Het is dan ook aannemelijk dat als ontwikkelde katholieken behoefte hebben aan een bijbelse opvoeding van kinderen, zij een beroep doen op 'protestantse' kinderbijbels, zeker als die door 't Nut worden uitgegeven en bevorderd.

Behalve lezen is ook het bijbel lezen voor katholieken lange tijd niet vanzelfsprekend. Mgr. Schrijnen, bisschop van Roermond, schrijft nog in 1931 het volgende:

'Al is het lezen der H. Schrift niet noodzakelijk voor den geloovige, omdat hij door de prediking van het kerkelijk Leergezag voldoende kennis van den christelijken godsdienst kan verwerven, toch is dat lezen in het algemeen zeer nuttig en aan te bevelen. [...] Is het lezen der H. Schrift in het algemeen zeer nuttig, toch is daarmee ook een zeker gevaar verbonden. Omdat zij in vreemde talen geschreven is, omdat zij ontstond in oude tijden en in omstandigheden, welke voor de meeste menschen onbekend zijn, bevat zij vele moeilijke plaatsen, welke gemakkelijk verkeerd verstaan kunnen worden; ook zijn niet alle boeken voor den gewonen lezer even geschikt, en sommige gedeelten kunnen zelfs schadelijk zijn. Geen wonder, dat de Kerk door wijze bepalingen het lezen van den tekst der gewijde Boeken heeft geregeld. De bezwaren, welke aan de lezing der H. Schrift verbonden zijn, worden in een Bijbelse geschiedenis gemakkelijk vermeden.'⁷

Deze gedachtegang illustreert de grote katholieke voorkeur voor de bijbelse geschiedenis als leerstof voor de jeugd, in tegenstelling tot de protestantse bijbelopvoeding die doorgaans wil toeleiden naar het bijbellezen zelf, of daar in vroeger tijden zelfs pedagogisch de voorkeur aan geeft. Voor katholieken wijst de normerende instantie, de kerk(leiding), de toegangsweg tot het bijbel lezen. Voor de opvatting dat katholieken de Bijbel zouden 'haten, schuwen en vervolgen', zoals een protestantse auteur op het hoogtepunt van de eerste fase van de schoolstrijd opgewonden beweert, lijkt echter weinig bewijs voorhanden.⁸ Op lezende en bijbel lezende katholieken kom ik terug in de slotparagraaf van dit hoofdstuk.

5 Aldus Marita Mathijsen, *Gij zult niet lezen*, Amsterdam 1996, p. 25. Zij spreekt zelfs van 'de roomse antileespropaganda'. Zie voor de regionale verschillen m.b.t. het analfabetisme in Nederland H. Knippenberg, a.w., p. 22.

6 Buijnsters 2001, a.w., p. 354.

7 Uit het voorwoord bij Jos Keulers, *Bijbelsche Geschiedenis*, Roermond 1931, p. 5.

8 D. Buddingh, a.w., p. 189.

Met de inwerkingtreding van de Onderwijswet van 1857 wordt het mogelijk om scholen te stichten op confessionele grondslag, dus ook katholieke scholen. Het merendeel van de katholieke jeugdlectuur sedertdien wordt daarom geproduceerd ten dienste van het onderwijs. Het didactische karakter ervan springt met andere woorden in het oog. Die ontwikkeling is goed af te lezen uit de ontwikkeling van de rooms-katholieke kinderbijbel. De geschiedenis daarvan toont ons tussen 1850 en 1920 een reeks sterk op elkaar gelijkende bijbelse geschiedenissen. Maar eerst besteden we, zoals gezegd, aandacht aan enkele uitgaven die vóór 1850 verschijnen en een zekere mate van ongebondenheid laten zien.

6.2 'VLIEDT! O VLIEDT DAN DE ZONDE'

De 'verlicht-katholieke' kinderbijbel van J.M. Schrant (1808)

In de rooms-katholieke godsdienstpedagogiek heeft de Bijbel in het algemeen geen vooraanstaande plaats ingenomen. Dat lijkt een gemeenplaats die alleen daarom al tot argwaan dwingt, maar die toch op feiten gefundeerd is, zoals later in dit hoofdstuk geboekstaafd wordt. De geringe belangstelling voor de bijbelse opvoeding wordt in ieder geval zichtbaar wanneer we de productie van rooms-katholieke kinderbijbels vóór de herinvoering van het bisschoppelijke bestuur in 1853 bezien. Zoals in de eerste paragraaf van dit hoofdstuk weergegeven, verkeren de rooms-katholieken in ons land simpelweg niet in de positie om zich theologisch en ideologisch breed te maken door veel leer- en leesmateriaal te ontwikkelen. De rooms-katholieken zijn de laatsten die dezelfde rechten krijgen als andersgelovigen, pas bij Thorbeckes grondwetherziening van 1848, en tot die tijd worden zij – ondanks hun forse numerieke aanwezigheid onder de bevolking – op z'n best gedoogd, maar dikwijls gewantrouwd en openlijk tegengewerkt. In gebieden waar katholieken veruit in de meerderheid zijn, worden zelfs pogingen gedaan door het importeren van protestanten en het kunstmatig inrichten van predikantsplaatsen het rooms-katholieke 'gevaar' te verdunnen.⁹ Maar ook in België, tussen 1815 en 1830 de zuidelijke Nederlanden, is er in deze periode vrijwel geen boekje uitgegeven dat lijkt op een 'kinderbijbel', als we de striktere definitie hanteren.

De catechismus is lange tijd hét leermiddel om volwassenen en kinderen te instrueren in de bijbelse basis van het katholieke geloof. Zo'n bekende catechismus is die van de Franse theoloog Claude Fleury, die voor het eerst in 1744 in het Nederlands wordt vertaald en als *Kleine historisch-catechismus* door Pieter van Ryn in Amsterdam wordt uitgegeven. Claude Fleury (1640-1723), biechtvader van Lodewijk XIV, schrijft zijn *Catéchisme Historique* in 1679. Het werkje belandt merkwaardigerwijs op de index van 'verboden' boeken. Het boekje, met eenvoudige vragen en antwoorden, over de Bijbel en de leer der kerk, wordt vele malen en onder verschillende titels heruitgegeven, nog tot in de twintigste eeuw.¹⁰ Eerder nog, in 1732, verschijnt in België een vergelijkbare uitgave, een vertaling van de catechismusbewerking van de Franse priester Charles Gobinet (1613-1690).

Het zijn lange tijd de enige boekjes van katholieke signatuur die in de marge meedoen in de geschiedenis van de Nederlandstalige kinderbijbel. Meer in de richting van wat wij doorgaans on-

⁹ Zie bijvoorbeeld de negentiende-eeuwse geschiedenis van de Maatschappij van Welstand, opgericht in 1822, die grond opkocht in Noord-Brabant en ter beschikking stelde van hervormde pachters, en er zoveel met hun gezinnen 'plaatste' dat een predikant kon worden beroepen. Zie het gedenkboek van G. Hamoen en J. van Dijk, *Maatschappij van Welstand, 175 jaar steun aan kleine protestantse gemeenten*. Amersfoort 1997.

¹⁰ Er is nog een Rotterdamse uitgave bekend uit 1904.

der een kinderbijbel verstaan gaan twee werken die door Nederlandse auteurs zijn geschreven in de eerste decennia van de negentiende eeuw, van Schrant en van Doorenweerd.

Als de eerste rooms-katholieke 'kinderbijbel' van eigen erf mag een kloek werk van J.M. Schrant beschouwd worden, al beperkt dit boek zich tot de evangeliën. *Het leven van Jesus: een geschenk aan de jeugd* van Johannes Matthias Schrant (1783-1866) verschijnt, 410 bladzijden dik, bij uitgeverij Crajenschot in Amsterdam in 1808. De auteur is dan 25 jaar oud en kapelaan in Amsterdam. Schrant speelt een belangrijke rol in de katholieke herleving die zich in zijn tijd voltrekt en staat te boek als een van de weinige katholieke theologen die invloeden van de Verlichting heeft ondergaan.¹¹ Die invloeden zijn eveneens zichtbaar in zijn beschrijving van het leven van Jezus voor kinderen. Evenmin als de catechismusbewerking van Fleury kan deze rooms-katholieke eersteling in de traditie van kinderbijbels de kerkelijke toetsing doorstaan – Schrants leven van Jezus belandt op de index.¹²

Schrants leven van Jezus bevat secure, tamelijk letterlijke navertellingen, aan de evangeliën ontleend, gepresenteerd als 'zedeningen'. Zij hebben ten doel inzicht te bieden in het 'Voorbeeldig Leven, de Goddelijke Leer en de uitmuntende Daden' van Jezus (Inleiding, 3). In een strak ritme biedt het boek 72 lessen, die steeds gevolgd worden door een 'toepassing'. Aan het slot van het boek wordt de inhoud nogmaals samengevat en 'overhoord' door vragen. De 72 lessen zijn in zes hoofdstukken verdeeld die respectievelijk gaan over het leven van Jezus, zijn wonderen, zijn leer, zijn gelijkenissen, 'trekken van zijn zedelijk karakter' en zijn laatste levensdaden.

Schrant is iemand die zich in zijn volksoepvoedende werken niet uitgesproken rooms-katholiek uit. Ook deze kinderbijbel is geen schoolvoorbeeld van een op jongeren gericht exposé van de katholieke leer. Petrus krijgt geen extra gewicht, Maria krijgt wel bijzondere aandacht, maar vervult nog niet de belangrijke rol die zij later in de negentiende eeuw zal toebedeeld krijgen. Er wordt niet verwezen naar de *praefigurationes* van Jezus in het Oude Testament en ook de Satan krijgt niet de voorkeursbehandeling die hem in latere rooms-katholieke bijbelse geschiedenissen te beurt valt. Schrant heeft meer ambities dan de verdediging van het aloude erfgoed en zorgt er wel voor dat zijn 'Leven van Jezus' ook buiten katholieke kring gelezen kan worden.¹³ De wijze waarop Schrant de persoon van Jezus in zijn kinderbijbel centraal stelt, doet denken aan de in paragraaf 2.9 beschreven verlichte kinderbijbel van Hencke.

11 Zo Lodewijk Winkeler in Herman J. Seldehuis (red.), a.w., p. 625. L.J. Rogier behandelt Schrant uitvoerig in zijn monografie over het katholieke kerkherstel, *Schrant en de katholieke herleving*, Tilburg 1932. Schrant was pastoor te Amsterdam en Bovenkarspel, maar vooral ook Neerlandicus en journalist. Hij was bij de rooms-katholieke orthodoxie enigszins omstreden vanwege zijn culturele aspiraties. Schrant werd hoogleraar in de letteren aan de universiteit van Leuven en na de Belgische opstand docent aan de universiteit van Leiden, voor een katholiek in die dagen een niet alledaagse carrière. Evenmin alledaags was het dat de katholiek Schrant koninklijk onderscheiden werd. Hij schreef ook enige gezaghebbende werken over de klassieke retorica.

12 Informatie uit Marita Matthijsen, a.w., p. 18. Zij stelt tot haar verbazing vast dat niet alleen uitgaven waarvan men dat zou verwachten, maar ook 'nogal wat op het oog onschuldige zedeleerboeken en godsdienstige uitgaven' de kerkelijke goedkeuring niet konden wegdragen. De uitgave van zijn Jezusboek kostte Schrant ook zijn baan als kapelaan in Amsterdam. Hij werd overgeplaatst naar Bovenkarspel.

13 Schrant wilde op verlichte wijze het peil der katholieken opvoeren. Zie het lemma van G.P.M. Knuvelde over Schrant uit het *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse letterkunde, deel 3*, 's-Hertogenbosch 1948 (ook in de DBNL), waarin verder opgemerkt wordt: 'Een andere poging daartoe was zijn befaamd *Leven van Jezus* (1808), geschreven met de bedoeling een werk te vervaardigen dat niet, als vele bestaande, aanstotelijk zou zijn voor zijn jeugdige geloofsgenoten. Wilde het echter bruikbaar zijn op de door kinderen van alle gezindten bezochte scholen, dan mocht het ook voor de niet-katholieke jeugd niets aanstotelijks bevatten. Dientengevolge beperkte Schrant zich 'tot de letter der historie en de algemeene zedeleer', daarbij, voor wat dit laatste betreft, vage algemene zedekundige lessen ten beste gevend, en, voor wat de historie aangaat, verwaarlozend het aandeel der traditie bij de uitleg van deze historie.'

Veel beknopter en minder interessant zijn de twee deeltjes in één band van de *Bijbelsche verhalen, een leesboek voor de Nederlandse jeugd*, verschenen in 1818 van de hand van Bartholomeus Doorenweerd (1767-1832), 'R.-C. Priester en Pastoor' te Kampen.¹⁴ De tekst bevat zeer summier resumés van enkele bijbelverhalen, steeds besloten met een moralistische opwekking, vaak ingeleid door zinnen als: 'O, mijn lieve kinderen!' en vermaningen als: 'Vliedt! O vliedt dan de zonde!' De tekst behandelt enkele deuterocanonieke boeken als Makkabeën en Tobit, maar houdt zich niet bezig met de leer der voorafschaduwingen en 'voorbeelden' die later zo kenmerkend zal zijn voor de bijbelse geschiedenissen van katholieke snit. Er is in deze kleine boekjes in het algemeen nauwelijks theologie of kerkelijke 'leer' te vinden, en als die al zou moeten worden samengevat, dan beperkt die samenvatting zich tot de vaststelling dat de zondaren worden bestraft en de rechtvaardigen in de hemel komen. Dat de bestraffing der zondaren niet onderschat moet worden, daarvan getuigt een passage bij het verhaal van Noachs zoon Cham die zijn vader bespot (Genesis 9):

'Het oog, hetwelk zijnen vader verachtelijk aanziet, of zijne moeder bespot, verdient van de raven aan de beek uitgepikt, en van de arenden verslonden te worden.' (OT, 16)

De ongebondenheid van de eerste rooms-katholieke bijbelbewerkingen voor de jeugd in het nog 'hiërarchieloze' katholieke Nederland uit zich in deze twee vroege kinderbijbels in een nuchtere verteltrant en de afwezigheid van een dominante uiteenzetting van de kerkelijke leer. Het in de volgende paragraaf behandelde boek, dat door sommigen als het begin van de rooms-katholieke kinderbijbeltraditie wordt gezien¹⁵, laat die ongebondenheid vooral zien in de dominantie van de illustraties.

6.3 'DOOR DE OOGEN TE TREFFEN, BEWEEGT MEN DE ZIEL' De 'platenbijbel' van 1829

Misschien wel de mooiste 'kinderbijbel' uit de hele negentiende eeuw is een rooms-katholieke, namelijk de uitgave van de Gebroeders Thompson uit Rotterdam uit 1829, voluit: *Bijbelsche Geschiedenis (Oude en Nieuwe Testament) in Platen: in eene inleiding voorafgegaan door aardrijks- en tijdrekenkundige aanmerkingen, en door de beschrijving van zeden en gebruiken der voornaamste volken, welke in de H. Schrift voorkomen: een geschenk voor de jeugd*. Nu is 'mooi' een subjectieve aanduiding, maar objectief kan worden vastgesteld dat voor deze uitgave kosten noch moeite zijn gespaard:¹⁶ slechts 80 pagina's dik, maar in een flink formaat en met veertig grote, gedetailleerde en knap geïkante 'steendrukplaten'. Op sommige ervan vindt men zeer geslaagde en soms opmerkelijke afbeeldingen van dieren, zoals de vis uit het verhaal van Jona en olifanten die figureren in de deuterocanonieke bijbelboeken Makka-

¹⁴ De boekjes zijn, getuige het aantal drukken in de negentiende eeuw en dankzij de afwezigheid van serieuze en betaalbare concurrenten populair. Er is nog een negende druk bekend uit 1846. De goedkeuring voor in het boek is van aartspriester J. Cramer. De uitgeverij is A. Schievenbus te Amsterdam. De auteur schreef meer populariserende werkjes, voor de jeugd o.a. een verklaring van de catechismus. Hij was achtereenvolgens pastoor te Schokland, Kampen en Zwolle en redacteur van drie katholieke tijdschriften. Over Doorenweerd valt te lezen in H.C. Diender, *Kamper almanak*, 1982-3, pp. 195-230.

¹⁵ Bijvoorbeeld door Terborgh, a.w., p. 19. Terborgh heeft zeker gelijk wanneer hij benadrukt dat het vanwege de illustraties gaat om een unieke uitgave.

¹⁶ Dat is aan de verkoopprijs dan ook te merken: f1,80 (intekenprijs) en f2,40 buiten intekening. Luxe editie f3,50 (intekenprijs) en liefst f5,25 buiten intekening. De gebroeders Thompson in Rotterdam waren vooraanstaande uitgevers van jeugdlectuur, rooms-katholieke werken, historische romans en almanakken.

Afb. ZW21 Een olifant bij de weergave van het verhaal van de Makkabeeën in de Bijbelsche Geschiedenis in Platen, 1829.

beeën (zie afbeelding ZW21). De herkomst van de illustraties wordt niet aangegeven en de auteur van de teksten wordt niet genoemd. De teksten bij de paginagrote prenten zijn niet opvallend – de bijbelverhalen worden vlot naverteld, zonder franje, maar het taalgebruik is ingewikkeld. Al heet het boek een ‘geschenk voor de jeugd’, de taal van de navertellingen houdt met deze doelgroep nauwelijks rekening.

Behalve de kwaliteit van de illustraties is het boek nog interessant vanwege het woord vooraf en de uitvoerige inleiding. In het woord vooraf wordt aangegeven waarom is gekozen voor het beeld als bijbelse blikvanger:

‘Dat aanschouwelijke voorstellingen, door duidelijke verklaringen toegelicht, daartoe het beste geschikt zijn, zal wel geen betoog behoeven; immers, het is eene onbetwistbare waarheid, dat men (vooral bij de jeugd) door de oogen te treffen, de ziel beweegt.’ (III)

In de uitvoerige inleiding gaat het over bijbelse namen en begrippen, landen en volken, achtergronden van bijbelboeken, bijbelse personen. Voorts vindt men een overzicht van de bijbelse tijdrekening, een geschiedenis van Israël in zeven tijdvakken.¹⁷

¹⁷ Omdat men deze tijdvakken in kinderbijbels zelden zo uitvoerig aantreft, volgt hier de omschrijving: 4000-1976: Schepping en

De inleiding onderscheidt vijf soorten geschiedenis: natuurlijke, algemene, vaderlandse, kerkelijke en bijbelse geschiedenis. De auteur: 'Het woord Geschiedenis betekent: verhaal van plaats gehad hebbende en voorledene gebeurtenissen.' (II) Hier lijken 'geschiedenis' en 'verhaal' samen te vallen, zoals bij het Duitse woord *Geschichte* nog steeds het geval is.

De inleiding noemt voorts vijf eigenschappen van de bijbelse geschiedenis: zij is echt (gebeurd), geloofwaardig, goddelijk, voortreffelijk en belangrijk:

'Zij bevat de zuiverste Zedekunde, daar zij de ondeugd in een afschuwelijk daglicht stellende, de deugd in het allerbeminnelijkst licht doet voorkomen en ons God in de wijze wegen zijner voorzienigheid leert kennen.' (IV)

Dat het hier een rooms-katholieke uitgave betreft, valt evenals bij de in de vorige paragraaf genoemde uitgaven nauwelijks waar te nemen. Ook hier zullen opportunistische overwegingen meegespeeld hebben. De kenmerkende latere rooms-katholieke kinderbijbeltekjes ontbreken vrijwel volledig. Wel komen de deuterocanonieke bijbelboeken aan bod en is er sprake van een *approbatio*.¹⁸ Typerend voor een katholieke bijbelvertolking zou men hoogstens kunnen noemen dat de uitgave zo uitvoerig het historische karakter van de bijbelverhalen benadrukt en niet verwijst naar die verhalen zelf. Deze bijbelse geschiedenis lijkt in de plaats te komen van de Bijbel zelf en lijkt niet, zoals in de protestantse traditie, slechts een opmaat te zijn tot lezing van de echte Bijbel.¹⁹

Een opvallende verschijning, deze prentbijbel uit de rooms-katholieke kinderbijbeltraditie vóór het herstel van het bisschoppelijke bestuur. En een uitgave waarvan de kwaliteit die van vele protestantse kinderbijbels naar de kroon steekt. Na 1853 kantelt de korte rooms-katholieke kinderbijbeltraditie en stolt zij tot een reeks bijbelse geschiedenissen die nauwelijks van elkaar te onderscheiden zijn en uitsluitend het leeronderricht voeden. Maar nog één exemplaar van katholieke ongebondenheid uit de eerste helft van de negentiende eeuw verdient hier een nadere beschouwing, al betreft het geen oorspronkelijk Nederlandse uitgave, maar het vertaalde werk van een toonaangevende Duitse auteur.

eerste Menschen. 1976-1487: Aartsvaderlijk bestuur. 1487-1095: Bestuur der Regters. 1095-975: Bestuur der Koningen. 975-536: Verdeeling van het rijk in twee rijken en derzelve geheele slooping, of wegvoering naar Babel. 536-47: Terugkeer der Joden naar hun Vaderland, hunne lotgevallen, en laatstelijk hunne onderwerping aan de Romeinen. 47 voor Christus - 70 na Christus: Van de onderwerping van het Joodsche land aan het Romeinse rijk, tot de verspreiding der Joden over de geheele aarde. In de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw waren dergelijke bijbelse tijdrekeningen zeer populair, en leidden ze soms tot de uitgave van bijbelse stambomen en tijdbalken: curieuze, langwerpige platen, die in harmonievouw in een omslag uitgegeven werden. Zie de nog in 2003 heruitgegeven *Chronologie van de Bijbelse Geschiedenis* met een 230 cm lange tijdbalk die eindigt met de kruisiging van Jezus. Het kon ook inhoudelijker, 'ideologischer', zoals in de fraaie uitgave *The New "Panorama" Bible Study Course*, Eastbourne 1947, met de wervende ondertitel: *A 'visual' aid to bible study: amazingly clear - profoundly scriptural*, 4,5 meter van schepping tot laatste oordeel.

¹⁸ De goedkeuring is van J. Gerritzen, aartspriester van Gelderland. Het rooms-katholieke toetsingssysteem dat tot diep in de twintigste eeuw is toegepast, kent verschillende vormen van goedkeuring. De term 'Nihil obstat' betekent dat de censor geen bewaar zag in de uitgave. Vervolgens gaf de bisschop toestemming met een 'Evulgetur' - het mag uitgegeven worden - en in later tijden met een 'Imprimatur' - het mag gedrukt worden. Toestemming betekende nog geen instemming. Die werd uitgedrukt met de term 'approbatio' - goedkeuring - of 'approbatur' - het is goedgekeurd. Bij een vertaalde uitgave was de aanvankelijke toestemming of instemming doorgaans afdoende. Dit systeem is nooit afgeschaft, maar wordt in Nederland niet meer toegepast.

¹⁹ Deze observatie is van W.F.G. Terborgh, t.a.p., en ik deel zijn beoordeling.

6.4 ‘HUNNE VRIENDSCHAP MAAKTE HEN NOG BRAVER’

Het katholiek moralisme van Christoph von Schmid (1834)

De Duitse (Beierse) priester en pedagoog Christoph (von) Schmid (1768–1854) is de meest befaamde Duitse auteur van jeugdboeken van zijn tijd. Onder zijn vrome kinderboeken, meestal bundels korte verhalen, zijn ware bestsellers als *Die Ostereier* en *Der Weihnachtsabend*. Zijn korte verhalen zijn in 24 talen vertaald.²⁰ *De Biblische Geschichte für Kinder* is een van zijn eerste projecten en wordt in afleveringen tussen 1801 en 1807 gepubliceerd. Deze bijbelse geschiedenis wordt in Duitsland tientallen malen herdrukt en in tal van talen, waaronder het Nederlands, vertaald. De uitgever is Ten Brink & De Vries in Amsterdam, die ook het andere werk van Schmid met succes op de Nederlandse markt brengt.²¹

De toon van Schmid's bijbelse verhalen is gemoedelijk, verlicht en moraliserend. Redelijkheid, deugd en braafheid regeren. Over Jozef die door zijn broeders in de put gegooit wordt (Genesis 37):

‘Ziet hier, lieve kinderen! de gevolgen van den nijd. De nijdige mensch verdooft allengs de stem van het geweten; en kan eindelijk zoo ontaard, zoo misdadig worden, dat hij zich aan broedermoord zou kunnen schuldig maken. Wapent u, tegen dezen gevaarlijken vijand van rust en geluk.’ (OT, 26)

Over de vriendschap van David en Jonathan (1 Samuel 18):

‘Deze beide jongelingen konden elkander hartelijk beminnen, omdat zij beiden deugdzaam waren, en God eerden. Hunne vriendschap maakte hen nog braver; want de eene strekte den anderen ten voorbeeld in het beoefenen der deugd.’ (OT, 61)

En terugblikkend op het verhaal van Job:

‘Komt gij ooit in omstandigheden, mijne lieven! dat de wegen der Voorzienigheid u duister mogen toeschijnen, herinnert u dan de geschiedenis van JOB; zij leere u gelaten berusten in Gods wil. Een der grootste wijzen sprak zelfs éénmaal: “God is groot, en wij begrijpen hem niet!” En, zouden wij ons dan vermeten, de handelwijze des Algoeden te bedillen? Verre zij zulks van ons.’ (OT, 94)

Alle paragraafjes worden afgesloten met zulke zedenlessen en daarin onderscheidt zich deze kinderbijbel niet van soortgelijke boeken uit andere confessionele tradities. De stijl van de navertellingen is sober en weinig verrassend, al is de beschrijving van de verkiezingstournee van Absalom vermakelijk (OT 68) en mag het opvallend genoemd worden dat de slang in het paradijsverhaal (Genesis 3) niet met Satan in verband wordt gebracht, maar op een andere wijze Eva tot haar zonde verlokt:

‘Op zekeren dag naderde EVA den verboden boom. Zij bemerkte eene slang tusschen de takken, die van de vrucht at en toch niet stierf. “O,” dacht zij, “deze vrucht kan toch zo schadelijk niet wezen.” Nu beschouwde zij den boom met

²⁰ De meest recente biografie is van Ursula Creutz, *Christoph von Schmid 1768 – 1854*, Weissenhorn 2004.

²¹ *De Kersavond* en *De Paascheieren* belevten beide zes Nederlandse drukken. In Schmid's kinderbijbel wordt hij geïntroduceerd als ‘de schrijver van den Kersavond’. *De Bijbel voor kinderen: voor huisgezin en school*, verschijnt in vijf afleveringen vanaf 1834, is bewerkt door J.M.L. Roll, en wordt nog zes keer in twee banden of in één band herdrukt, voor het laatst in 1900 bij uitgeverij Cohen, Arnhem/Nijmegen, met prenten van Gustave Doré. *De Bijbelsche verhalen voor kinderen* verschijnen in Nederland voor het eerst in 1840 in één bandje. Als co-uitgever wordt Schalekamp, Van de Grampel & Bakker genoemd. Dit boekje wordt eveneens nog zes keer herdrukt. Ik citeer uit de eerste druk van de laatste uitgave.

oplettendheid. Hoemeer zij denzelven aanzag, hoe schooner en liefelijker de verbodene vrucht haar toescheen. Zij kon eindelijk hare begeerte niet langer onderdrukken, plukte eene vrucht af en at er van; gaf toen een gedeelte aan ADAM, en deze at mede. Op deze wijze wordt gewoonlijk de zonde bedreven. Een slecht voorbeeld, of eene begeerte, die in ons opkomt, zet ons tot het kwade aan. Indien wij het kwaad niet vlieden, door ons Gods geboden voor oogen te stellen, dan geven wij ons over aan de zonde, die onze geduchtste vijandin is, en onrust en vrees nemen plaats in ons hart.' (OT, 4)

Het boekje gaat met grote sprongen door de bijbel. Er is weliswaar aandacht voor de deuterocanonieke geschriften en de spelling van de bijbelse namen volgt die van de Vulgaat, maar typisch rooms-katholiek kan men deze kinderbijbel niet noemen, of het zou moeten zijn dat de schrijver in zijn beschrijving van het bijzondere karakter van Maria laat zien dat deze figuur voor hem belangrijker is dan in de doorsnee-protestantse traditie:

'Te Nazareth, eene kleine stad in Galiléa, woonde eene arme maagd. Zij leefde stil en onopgemerkt; en, ofschoon zij uit het koninklijke geslacht van DAVID afstamde, zoo onderhield zij zich van den arbeid harer handen. Zij was verloofd aan eenen timmerman, JOZEF genoemd, die, even als zij, arm, maar braaf en godvruchtig was. Hoewel zij geene aardsche goederen bezat, was zij rijk in deugd. Zuivere onschuld was in haar vereenigd met welgemeende nederigheid. Deze brave maagd heette MARIA.' (NT, 4)

En nadat het Magnificat (Lucas 1) heeft weerklonken, vat Schmid de figuur van Maria als volgt samen:

'Hoe schoon, mijne Kinderen! zijn de woorden, waarin MARIA ons Gods goedheid teekent, en ons zijne barmhartigheid, welke geene wedergade heeft, schetst. Geheel hare ziel blaakte van liefde tot God, toen zij dit sprak. Hare woorden zijn niet die van eenen aardbewoner, maar als van eenen hemelling, die onvermoede de grootheid en de wonderen van den driemaal heiligen God zingt.' (NT, 6)

Katholiek wordt het niet en bij de beschrijving van het laatste avondmaal (onder andere Matteüs 26) is geen enkele vorm van leerstelling te bespeuren, eerder het tegenovergestelde:

'Op deze wijze stelde Jezus het Heilige Avondmaal in. Even als spijs en drank dienen tot voeding des ligchaams, zoo wilde Hij ons door zijne leer voedsel voor de ziel schenken, opdat wij in elke omstandigheid des levens eenen goeden troost mogten hebben.' (NT, 84)

Toon en inhoud van de bijbelse verhalen van Schmid doen een bredere dan de katholieke markt vermoeden.²² De kans is groot dat zijn kinderbijbels vanwege de grote toegankelijkheid meer door protestanten dan door katholieken zijn gelezen.²³

In de voorgaande drie paragrafen ging het om vier voorbeelden uit de vroegste geschiedenis van de rooms-katholieke kinderbijbel, die zeer uiteenlopend omgaan met de bijbelse stof en geens-

22 Een boekhandel adverteert in 1900 voor een uitgave van Schmid's kinderbijbel in één band met prenten van Gustave Doré als volgt: 'Het is een boek vol mooie schoone verhalen uit het Oude en Nieuwe Testament, in geregelde volgorde en zeer boeiend geschreven door den zeer bekenden auteur SCHMID, door de geheele wereld als de Kinderschrijver bij uitnemendheid beroemd. Hij is bemind bij oud en jong, bij rijk en arm, bij alle standen, richtingen, klassen, zonder onderscheid. SCHMID was juist de man om een Kinderbijbel saam te stellen, die door de jeugd met graagte wordt gelezen en herlezen. Dit is de man die weet te boeien en al spelende en vertellende goede en nuttige lessen inprent, daar waar het te strenge, te ernstige woord slechts met moeite toegang vindt.' Bron: *Leeuwarder Courant*, 21 september 1900.

23 Over de in het Nederlands vertaalde kinderbijbels van Christoph von Schmid schreef Carina Schaafsma een doctoraalscriptie, *Christoph von Schmid - zijn kinderbijbels in Nederland*, Amersfoort 1997.

zins de indruk wekken onderdeel van een didactisch systeem te zijn. Vanaf het midden van de negentiende eeuw wordt de toon anders en het zal driekwart eeuw duren voordat in rooms-katholiek Nederland (en Vlaanderen) kinderbijbels verschijnen die van de dan inmiddels vertrouwde paden durven af te wijken en op eigenzinnige wijze de bijbelverhalen gaan navertellen. De kinderbijbels die in de tussentijd verschijnen, zijn alle onderdeel van een didactisch en catechetisch systeem. Er is weliswaar sprake van variatie, maar het grondthema is in alle betreffende publicaties eender. Niet toevallig valt de verschraling van het genre in de rooms-katholieke traditie samen met de periode na het herstel van het bisschoppelijke bestuur in 1853. In de volgende drie paragrafen beschrijf ik drie varianten van deze leerstellige kinderbijbels, om te beginnen uitvoeriger de traditie van de bijbelse geschiedenissen van rooms-katholieke snit.

6.5 'EENE SCHONE SAMENHANG'

De systematiek van de bijbelse geschiedenis

In de decennia na 1853 wordt de rooms-katholieke 'zuil' in Nederland ingericht: vakbeweging, onderwijs, geloofsonderricht, maatschappelijke en politieke organisaties, armenzorg en dergelijke krijgen hun vertrekken in het katholieke bouwwerk. Niet tot ieders vreugde, zoals te verwachten valt. Het door tegenstanders van de katholieke emancipatie veelvuldig geuite verwijt dat het krachtige ultramontanisme horigheid aan Rome betekent – zie paragraaf 6.1 – krijgt in de tweede helft van de negentiende eeuw onder tal van protestanten bijval. Regelmatig wordt katholieken een onpatriottische houding toegeschreven. Dat duizenden katholieken zich in 1860 aansluiten bij de 'zoeaven', die de pauselijke staat moeten verdedigen tegen de Italiaanse nationalisten van Garibaldi, heet onder antipapisten al gauw 'dienst doen in vreemde krijgsmacht'. En de heiligverklaring van de martelaren van Gorinchem in 1867 ervaren vele protestanten als een dolkstoot in de rug en als een aanval op het gereformeerde bestaansrecht van het vaderland, landverraad dus.²⁴

In de geschiedenis van de kinderbijbel is geen ultramontanisme aan te wijzen; wel wordt een 'aansturing' vanuit het buitenland zichtbaar in de verschillende 'internationale' bijbelse geschiedenissen die centraal uitgegeven worden voor de katholieke markt en in vele talen, waaronder het Nederlands, vertaald worden. We zullen hieronder enkele van deze boeken behandelen.

De 'bijbelse geschiedenissen' die vanaf het midden van de negentiende eeuw aan de katholieke jeugd de bijbelverhalen doorgeven, hebben bepaalde, stereotiepe kenmerken die laten zien welke functie deze boeken vervullen in de geloofsopvoeding van hun lezers. Het is interessant deze kenmerken op een rij te zetten met voorbeelden uit deze bijbelse geschiedenissen. We concentreren ons op een 'exemplarische' bijbelse geschiedenis, die van R. Businger uit 1883, vertaald uit het Duits en uitgegeven door de pauselijke uitgeverij in het Zwitserse Einsiedeln.

De *Bijbelsche Geschiedenis voor de Katholieke Jeugd* van R. Businger is een van de meest gebruikte 'bijbelse geschiedenissen' van rooms-katholieke signatuur rond de vorige eeuwwisseling.²⁵ Ik besteed aan deze bijbelse geschiedenis speciale aandacht, niet omdat deze kinderbijbel kwalitatief het beste uit deze traditie zou bieden, maar omdat hij model kan staan voor veel andere en omdat de bij-

²⁴ Zie bijvoorbeeld Van Eijnatten en Van Lieburg, a.w., pp. 178vv.

²⁵ In 1883 wordt het boek voor het eerst in het Nederlands vertaald, door priester A.H. Potberg en vanaf de twaalfde druk in 1913 werden verwijzingen toegevoegd naar de vragen 'uit den Grooten Katechismus' door pastoor H.M.H. Bartels uit Baarlo.

belse geschiedenis van Businger bijna in schema gezet de oud-kerkelijke en lange tijd rooms-katholieke leer der 'voorafbeeldingen' laat zien. De bijbelse geschiedenis van Businger is bedoeld voor 'gebruik in scholen en huisgezinnen', maar toch vooral voor het onderwijs. De tekst is in korte, goed voor te lezen paragrafen onderverdeeld en iedere paragraaf wordt afgesloten met een verwijzing naar de catechismus. De bijbeltekst wordt vrij letterlijk weergegeven en aan de historiciteit van de tekst wordt niet getornd. Een historische tijdbalk versterkt die indruk. Maar bijzonder voor deze kinderbijbel zijn de verwijzingen over en weer tussen Oude en Nieuwe Testament en tussen de Bijbel en de kerk.

In veel patristische theologie heten de oudtestamentische gestalten van bijvoorbeeld Melchizedek, Jozef, Mozes, Job, Jona vooruit te wijzen naar Jezus. Ook voorwerpen, personen en verhalen uit het Oude Testament grijpen vooruit naar hun afspiegelingen in het Nieuwe Testament en vinden soms uiteindelijk een pendant in de sacramenten en rituelen van de kerk. De oorsprong van deze hermeneutiek van 'prefiguratie', de typologische bijbellezing, is te vinden bij de allegorische bijbeluitleg van de derde-eeuwse theoloog Origenes, weliswaar later voor heterodoxie veroordeeld, maar als bijbelgeleerde eeuwenlang toonaangevend.²⁶ De eeuwen door hebben theologen als Hilarius van Poitiers, Ambrosius van Milaan en kerkvader Augustinus een steeds omvangrijker geheel van prefiguraties aangewezen in het Oude Testament en zo een systeem ontwikkeld dat als een raster over de bijbellezing werd gelegd. Vooral in de beeldende kunst is goed zichtbaar geworden hoe door deze typologische wijze van bijbellezen de ongeletterde beschouwer van bijbelse taferelen de typologische uitleg wordt ingeprent. Een fraai voorbeeld van dit 'intertestamentair' lezen biedt afbeelding KL11 uit de *Golden Bible*, een Engelse *Biblia Pauperum* uit de vijftiende eeuw. Links ziet men de schepping van Eva uit de rib van Adam, Genesis 2,21-22, rechts is de scène afgebeeld dat Mozes in de woestijn water slaan uit een rotssteen (Exodus 17,6) en beide taferelen werken toe naar de illustratie in het midden, waarin Christus aan het kruis met een speer in zijn zijde wordt gestoken (Johannes 19,34).²⁷ Een andere bekende prefiguratie is de aanname dat de oudtestamentische verhalen van de zondvloed, de doortocht door de Schelfzee en door de Jordaan preluderen op de nieuwtestamentische doop van Jezus in de Jordaan en op de nabijbelse kerkelijke dooppraktijk.

Terug naar de bijbelse geschiedenis en naar Businger. In kader 6.1 is een lijst van teksten uit deze bijbelse geschiedenis opgenomen die bekende en minder bekende prefiguraties en 'zinnebeelden' in het Oude Testament beschrijven en de heropname daarvan in de behandeling van het Nieuwe Testament.²⁸ De lijst verwijzingen, telkens in cursief aan de paragrafen toegevoegd, is schier eindeloos. Voorwerpen: het heiligdom van Bethel en de tabernakel verwijzen naar het kerk-

²⁶ Origenes had zijn allegorische uitleg weer van de joodse filosoof Philo van Alexandrië uit de eerste eeuw van onze jaartelling. Zie over Origenes' allegorische schriftlezing o.a. het proefschrift van F. Ledegang, *Mysterium Ecclesiae – beelden voor de kerk en haar leden bij Origenes*, Nijmegen 1992. Een nog altijd gezaghebbende studie over de typologische exegese in de oude kerk is die van de latere Franse kardinaal Jean Daniélou, *Sacramentum futuri – études sur les origines de la typologie chrétienne*, Paris 1950, vertaald Baarn 1993.

²⁷ *Biblia Pauperum* is in de kunstgeschiedenis een verzamelnaam geworden voor alle bijbelse afbeeldingen in kerken (schilderijen, fresco's, gebrandschilderde ramen) en in boeken. Meer specifiek gaat het om handschriften en later gedrukte boekuitgaven waarin vooral (en soms uitsluitend) afbeeldingen de hermeneutische brug naar de lezer slaan. De *Biblia Pauperum* is geen voorloper van de kinderbijbel. Wanneer een kerk helemaal vol geschilderd is met bijbelse taferelen zullen middeleeuwse kinderen eruit overigens vaak wel hun eerste indrukken van bijbelverhalen hebben opgedaan. Zie over middeleeuwse beeldenhermeneutiek de dissertatie van A.C. Esmeijer, *Divina Quaternitas – een onderzoek naar methode en toepassing der visuele exegese*, Utrecht z.j. (1973).

²⁸ Geciteerd wordt uit de dertiende druk, Venlo 1915.

Prefiguraties in de Bijbelse Geschiedenis voor de Katholieke Jeugd van R. Businger (1884) 6.1

De slang in het paradijs (Genesis 3):

Maria zou eenmaal door Jezus den kop des duivels verpletteren. Want gelijk de zonde van den eersten Adam en zijn straf op alle menschen overgingen, zoo gaan ook de rechtvaardigheid en de verdiensten van den tweeden Adam, Jezus Christus, op alle menschen over, die aan Christus willen toebehooren. Daardoor worden de plannen van Satan verijdeld. (OT, 10v.)

De binding van Izaak (Genesis 22):

Izaak is een voorafbeelding van Christus, die het kruishout op zijn schouders den Calvarieberg opdroeg. (OT, 22)

Christus, de eeniggeboren Zoon Gods, draagt zonder tegenspraak het kruis, waaraan Hij sterven zal. Zoo droeg ook Izaak, de eenig beminde zoon van Abraham, bereidwillig het hout, waarop zijn vader hem zou offeren. (NT, 100)²⁹

De schenker en de bakker uit het Jozefverhaal (Genesis 40):

Evenals Jozef, had ook Christus gedurende zijn lijden twee misdadigers naast zich. De een stierf in zijne zonden: maar de berouwvolle verwierf de eeuwige zaligheid. (OT, 33)

De Heiland wordt met twee misdadigers ter dood heengevoerd; Jozef van Egypte zuchtte tusschen twee misdadigers in de gevangenis. (NT, 101)

Mozes' strijd tegen Amalek (Exodus 17):

Gelijk Mozes op den berg voor zijn volk bad, zoo bad eenmaal ook Christus op den Calvarieberg aan het kruis met uitgestrekte armen, en bidt hij nog dagelijks in het H. Misoffer voor ons. (OT, 52)

Met uitgestrekte armen heeft Jezus de hel overwonnen en de menschheid gered, gelijk eenmaal Mozes, zijn voorbeeld, door het uitstrekken der armen de Amalekieten overwon en het Joodsche volk redden. (NT, 103v)

De koperen slang in de woestijn (Numeri 21):

Deze slang was een voorafbeelding van den Verlosser aan het kruis. Allen die met geloof en vertrouwen tot Hem opzien, worden van de wonden der ziel (dat is: van de zonden) genezen, welke de beet der helsche slang hun heeft veroorzaakt. (OT, 62)

Het geloovig, berouwvol opzien naar Christus, die aan het kruis de helsche slang, d.i. satan overwonnen heeft, geneest de ziekten der ziel, d.i. de zonden. Zoo genas het zien naar de koperen slang, die Mozes in de woestijn aan het kruis had gehecht, de wonden des lichaams, welke door giftige slangen waren toegebracht. (NT, 102)

Elia op de Karmel (1 Koningen 18):

Elias sprak slechts weinige woorden; wijl hij echter een gezant Gods was, hadden deze woorden een wonderbare kracht. Zij zijn daarom een voorafbeelding van die heilige en machtige woorden, welke de Priester, als de plaatsbekleeder Gods, bij de toediening der heilige Sacramenten spreekt, inzonderheid bij de H. Mis. (OT, 94)

Na Jezus' kruisdood (Matteüs 27):

Gelijk uit de geopende zijde van Adam onze lichamelijke moeder Eva genomen werd, zoo kwam uit de wonde der zijde van Christus onze geestelijke Moeder, de heilige Kerk, voort. (NT, 104)

gebouw, Mozes' biezen kistje naar de kribbe, de ark naar de rooms-katholieke kerk, de Boom des Levens naar het 'Allerheiligst Sacrament', evenals het manna in de woestijn, de beenderen in Eliza's graf naar de relikwieën – 'God heeft dus reeds in het Oude Verbond door de relikwieën der Heiligen wonderen verricht' (OT, 97) – en het water dat Mozes uit de rots slaat, verwijst naar de 'stroomen van genaden' die uit de geopende zijde van Jezus gedode lichaam 'onophoudelijk door de wereld vloeien' (OT, 52). Personen: Kaïn verwijst naar het joodse volk, Sara naar de kerk als de bruid van Christus, Samuel naar Johannes de Doper, Mordechai naar Jozef, Esther, Judith en de Makkabeese moeder naar Maria, de twaalf rechters en de twaalf 'kleine profeten' naar de twaalf apostelen, Saul naar de synagoge; die was immers

'door God uitverkoren en muntte boven alle andere volkeren in genade en kennis van God uit. Langzamerhand echter ontaardde zij, en vergat gehoorzaamheid en nederigheid tegenover God, zonder welke de offers in Gods oog geen waarde hebben'. (OT, 74)

Wie het boek leest, krijgt de indruk van een strak stramien, een stringent volgehouden dualisme tussen Oude en Nieuwe Testament en een op systeem gebrachte samenhang tussen Bijbel en (katholieke) kerk. Niet alle oudtestamentische verwijzingen hebben overigens een nieuwtestamentische pendant en omgekeerd is dat evenmin het geval.

Onnodig te zeggen dat in deze bijbelse geschiedenis de verhalen ondergeschikt zijn gemaakt aan de leer, en niet alleen aan de dogma's van de kerk, maar ook aan de sacramenten en andere vorm- en symbooltaal van de (enige ware) kerk. Wat is het effect van dit schematisme?

1) In de eerste plaats valt het volstrekte primaat op van het Nieuwe Testament. Het Oude Testament kan als geheel slechts opmaat en voorafbeelding zijn van het Nieuwe, waarin vervuld wordt wat in het Oude klaargezet is. De klassieke substitutietheologie, waarin de kerk de plaats inneemt van het verdoolde Israëel, als het nieuwe uitverkoren volk van God, wordt vrijwel overal in deze bijbelse geschiedenissen van harte omarmd. Zij is in de negentiende eeuw en nog lang daarna de heersende leer van de katholieke kerk (en eveneens van menige protestantse theologische richting).

2) In de tweede plaats, daaruit voortvloeiend, kunnen we spreken van een anti-judaïstische theologie. Drie willekeurige voorbeelden naast het hierboven genoemde van Saul, het eerste een opmerkelijke toevoeging bij het Pinksterverhaal (Handelingen 2):

'Toen God op het eerste Joodsche Pinksterfeest nederdaalde en op de Sinaï onder bliksem en donder zijn gestrenge geboden verkondigde, sidderden de Israëlieten. Als daarentegen op het eerste Christelijke Pinksterfeest de Heilige Geest de harten der verlorne menschenkinderen van liefde tot de zachte wet van het Nieuwe Verbond deed ontvlammen, jubelden de Apostelen. – Het Joodsche Pinksterfeest was een oogstfeest; ook op het eerste Christelijke Pinksterfeest hield de Heilige Geest een rijken oogst onder de Joden.' (NT, 118)

Het tweede, minder curieus en overbekend, uit de scène van Jezus voor Pilatus (Matteüs 27):

'Het bloed van Christus is werkelijk over de Joden gekomen. Uit hun eigenlijke vaderland Palestina verdreven, leven zij sedert achttien eeuwen over de wereld verspreid. Zoo moest eenmaal ook Kaïn, door God geteekend, rusteloos ronddwalen, nadat het bloed van zijn onschuldigen broeder tegen hem om wraak had geroepen.' (NT, 100)

En het derde bij Paulus' reizen (Handelingen):

29 Deze 'voorafbeelding' is een van de bekendste uit de vroege theologie. Zie voor een interessant overzicht uit de patristiek: M.F.G. Parmentier *Isaak gebonden – Jezus gekruisigd. Oudchristelijke teksten over Genesis 22*. Kampen 1996.

'De Joden deden met dezelfde onverschilligheid afstand van het recht, het eerst tot het Christendom te zijn geroepen, als Ezaü eens afstand had gedaan van zijn eerstgeboorterecht.' (NT, 138)

Het anti-judaïsme in kinderbijbels^[30] volgt in het algemeen de verkondigde (kerkelijke) leer en is dan ook het sterkst aanwezig in kinderbijbels die eerder leer dan verhalen aan kinderen doorgeven. Oorspronkelijk anti-judaïsme vindt men in kinderbijbels zelden, en zo ja, dan in kinderbijbels uit de twintigste eeuw waarin een orthodoxe leer verbonden wordt met een sterk vertellende benadering van het kind. Voorbeelden zijn de kinderbijbels van G. Ingwersen uit 1938 (zie paragraaf 5.6) en de kinderbijbels van B.J. van Wijk en J. Vreugdenhil, beide uit 1948 (zie paragraaf 7.2).^[31]

3) In de derde plaats wekt het schematisme de indruk van een ontvouwde leer met voorbeeldverhalen in plaats van een uit vertellingen opgebouwde verkondiging. De Bijbel wordt in de bijbelse geschiedenis van Businger gepresenteerd als een waterdicht systeem, als een geoliede leerfabriek, waarin niets aan het toeval is overgelaten. Alle vragen hebben vaste en zekere antwoorden. Het is dogmendidactiek, een vorm van catechetiek waarin de vragen er niet toe doen en de antwoorden uit het hoofd geleerd moeten worden, het is letterlijk *indoctrinatie*. De doelgroep zelf komt in het boek in het geheel niet voor.

4) En ten slotte, in de vierde plaats, is in deze kinderbijbel de kerk zelf al volop aanwezig en dat heeft ze gemeen met de meeste andere katholieke bijbelse geschiedenissen uit deze periode. Het aanhangsel bij het deel Nieuwe Testament opent met wat na lezing van de hele bijbelse geschiedenis een *understatement* mag heten:

'Er bestaat ongetwijfeld eene schoone, treffende samenhang tusschen hetgeen de H. Kerk ons leert, en de gebeurtenissen, die ons in het Oude en het Nieuwe Testament worden verhaald.'

Hoe zullen rooms-katholieke kinderen deze verhalen aangehoord en verwerkt hebben? Deze 'geloofsoverdracht' hebben zij ongetwijfeld ervaren als een deel van een systeem, als vanzelfsprekendheid en niet als antwoord op hun vragen. Misschien heeft het geholpen dat het boek opvallend rijk geïllustreerd is met tientallen kleine houtsneden (zie bijvoorbeeld afbeelding 32). Maar ook die zijn zwaar van lijn en slaan niet echt een brug naar de belevingswereld van kinderen.

Busingers bijbelse geschiedenis laat ons enkele kenmerkende patronen zien van de bijbelcatechese in de rooms-katholieke kerk:

1) De testamentensystematiek, met voorafbeeldingen en voorbeelden in het Oude, en de vervulling ervan in het Nieuwe Testament. Vanzelfsprekend past het in deze systematiek dat de bijbelverhalen 'waar gebeurd' zijn – aan het staven hiervan wordt in de RK bijbelse geschiedenissen veel aandacht besteed.³² Een tijdbalk ontbreekt zelden en soms wordt aan de periodisering uitgebreid aandacht besteed.

2) De rol van de kerk wordt in deze bijbelse geschiedenissen 'ingelesen'. Zelden eindigt een bij-

30 Zie hierover G.P.F. Buddingh', *Kinderbijbels en anti-joodse beeldvorming: verslag van een onderzoek van het anti-judaïstisch vooroordeel in een genre van de kinder- en jeugdliteratuur*. Voorburg 1988.

31 Alle drie kinderbijbels van orthodox-protestantse signatuur die rond de Tweede Wereldoorlog verschenen. Zie daarover hoofdstuk 7.

32 Ignaz Schuster (1813-1869), *Bijbelsche Geschiedenis*, 1871, p. VIII, citeert Bernard Overberg wanneer hij schrijft: 'Het godsdienstig onderricht kan, zonder de Bijbelsche Geschiedenis, niet grondig gegeven worden. Immers, de godsdienstige waarheden berusten veelal op feiten, welke men alleen uit de B.G. kennen kan; de samenhang, de ware zin en de beteekenis van vele waarheden worden ons aldus veel duidelijker en klaarder.'

Afb. ZW22 Abraham gaat op reis (Genesis 12) uit de bijbelse geschiedenis van R. Businger, 1883.

belse geschiedenis van katholieke snit met Paulus' aankomst te Rome of het boek der Openbaring. Steevast gaat de laatste paragraaf over de *successio* van profeten en apostelen in de kerk. In sommige van deze bijbelse geschiedenissen speelt de kerk vanaf de eerste bladzijde een rol in de navertellingen. Ook leerstukken van de rooms-katholieke kerk worden in deze bijbelse geschiedenissen ingepast en zo bijbels gelegitimeerd. Dat geldt niet alleen voor de zeven sacramenten, maar ook voor bijvoorbeeld het verschijnsel van de engelbewaarder, de Onbevleete Ontvangenis van Maria (na 1854), de uitverkiezing van Petrus en zijn latere bisschopsambt.

3) Vrijwel steeds wordt het buitenbijbelse verhaal van de val der engelen opgenomen. De duivel speelt in het algemeen een grotere rol dan in kinderbijbels van protestantse snit.

4) Kinderen worden niet als kinderen aangesproken, maar als beginnende kerkleden – in de reeks handelingen die de jongere na hun doop binnenleiden in de kerk past een bijbelonderricht dat deze kerk legitimeert als de voortzetting van de bijbelse geschiedenis. Anders dan in de protestantse traditie is de bijbelse geschiedenis niet het voorportaal van de echte Bijbel, maar een op zichzelf staand leermiddel.

Bijbel en kerk worden in deze kinderbijbels kortom gepresenteerd als een goed functionerend geheel van verhalen, leerstellingen en sacramenten. De bijbelverhalen worden 'op systeem gebracht' met het oogmerk dat de doelgroep ideologisch wordt voorbereid voor de toegang tot het systeem van de rooms-katholieke kerk. Aandacht voor een meer narratieve benadering van de bijbelse stof is daarbij te verwaarlozen.

'Businger' staat model voor een reeks bijbelse geschiedenissen die in het Nederlandse taalgebied verschijnen, sterk op elkaar lijken en vrijwel alle de bovengenoemde karaktertrekken gemeen hebben. Het zijn er gezien de omvang van de doelgroep niet eens zoveel als men zou verwachten en ze worden vele malen herdrukt. Ze zijn over het algemeen bedoeld voor het onderwijs, soms 'voor school, patronaat en huisgezin'. De oudste in deze reeks aanvankelijk meestal uit het Duits vertaalde katholieke bijbelse geschiedenissen is de uitgave van de priester J.A.C. Loehr (1764-1823),

Bijbelsche geschiedenissen voor kinderen, Groningen 1819. Ook oud is een klein boekje, door een anonieme vertaler uit het Duits bewerkt. Het verschijnt bij de rooms-katholieke uitgeverij Arkesteijn in Den Bosch in 1829: *Bijbelsche Geschiedenis, in beknopte verhalen, voor de jeugd*. Meer bekend is de bijbelse geschiedenis van de Duitse pedagoog Bernard Overberg (1754-1826), die postuum in 1837 in een Nederlandse vertaling verschijnt.³³ Te noemen zijn voorts de bijbelse geschiedenissen van Schuster uit 1871, Heeres uit 1875, Stroy uit 1904, Ecker uit 1912, Buil uit 1913, Eyckeler uit 1935.³⁴ Er zijn daarnaast bijbelse geschiedenissen waarvan de schrijver anoniem is gebleven, zoals de uitgave van de Stoomdrukkerij van het R.K. Jongens-Weeshuis te Tilburg uit circa 1880. De beschrijvingen van de voorafbeeldingen zijn in de laatstgenoemde uitgave uitgegroeid tot ware allegorismen. Bijvoorbeeld over de ark van Noach (Noë) (Genesis 8):

'In de ark, die Noë en de zijnen redde, zien wij verder eene schoone afbeelding der H. Kerk; want even gelijk alles, wat buiten de ark was, moest vergaan, zoo is er ook buiten de H. Kerk geene zaligheid. Had de ark van Noë slecht ééne deur, de Kerk van Jezus heeft ook maar éénen ingang: zonder het Doopsel kan men van haar geen deel uitmaken. In de ark waren allerlei schepselen; de Kerk van Jezus telt leden onder al de volken der aarde. De ark was uit zich zelve maar een zwak vaartuig, dat alleen door Gods macht bestand was tegen het woeden der vernielende golven; Gods Geest bestuurt het schip der Kerk, en maakt haar sterk en onoverwinnelijk tegen al hare vijanden. Eindelijk, hoe meer de wateren aangroeyden, des te hooger steeg de ark; alle vervolgingen tegen de H. Kerk hebben slechts gediend, om haar meer te verheffen en haar voor ieders oog achtbaar en luisterrijk te maken.' (26)

Veel van deze bijbelse geschiedenissen zijn vertaald uit het Duits. Volgens Terborgh is dat niet toevallig. In Duitsland immers benadrukt men graag in de eerste helft van de negentiende eeuw 'de eigen bovennatuurlijke orde van de godsdienst'. De vele bijbelse geschiedenissen lijken weliswaar op de oude catechismussen, maar zijn meer op de Bijbel georiënteerd en leggen hernieuwd de nadruk op het heilskarakter van de openbaring.³⁵ De oorspronkelijk Nederlandse bijbelse geschiedenissen van Heeres, Stroy, Buil en Eyckeler wijken overigens niet af van het 'Duitse' patroon. Dat het schrijven van dergelijke bijbelse geschiedenissen overigens geen katholiek privilege is, blijkt uit de grote populariteit, ook in Nederland, van een lutherse, eveneens Duitse bijbelse geschiedenis, die van Franz Ludwig Zahn (1798-1890) uit 1842.³⁶

Deze paragraaf is niet compleet zonder aandacht voor de katholieke pendant van Van der Palm, J.C.H. Muré (1828-1891), pastoor te Berkenrode en Leiden, die een monumentale bijbelse geschiedenis op zijn naam heeft staan die vanaf 1863 in vier forse banden verschijnt bij uitgeverij J.W. van Leeuwen te Leiden.³⁷ Deze strijdbare katholiek – als professor aan het seminarie Hageveld in de woelige jaren na 1853 verwickeld in een heftige pamflettenstrijd over de ware kerk, onder andere met Abraham Capadose – schrijft een bijbelse geschiedenis die niet alleen indrukwekkend van

33 Deze vele malen herdrukte en bewerkte uitgave gaat terug op *Die Geschichte des alten und neuen Testaments*, een forse, tweedelige uitgave uit 1799. De vertaling is van J.J. Jansen.

34 De jaartalaanduidingen betreffen de verschijning van de eerste Nederlandse vertaling. De laatste vier zijn oorspronkelijk Nederlandse uitgaven.

35 Terborgh, a.w., p. 25. Terborgh concludeert dat de dominantie van deze bijbelse geschiedenissen voor het onderwijs en de ontbrekende leescultuur in het gezin de ontwikkeling van specifieke kinderbijbels in de RK traditie lange tijd heeft belemmerd. Die conclusie lijkt me terecht. Zie verder over de kruisbestuiving tussen Duitsland en Nederland paragraaf 1.5.

36 De uitgave bereikt in Nederland haar 72ste duizendtal in 1905. In Duitsland verschijnen van deze uitgave 51 drukken! Er wordt gesproken over miljoenen exemplaren.

37 Vanaf 1879 verschijnt bij dezelfde uitgever een nieuwe uitgave, eveneens in vier banden, samen 2600 bladzijden dik. Uit deze uitgave wordt geciteerd. Van Muré's hand is ook een verkorte versie, een handboek voor de bijbelse geschiedenis, in twee delen verschenen bij uitgeverij Dieben in Leiden, in 1881. Dit handboek beleefd nog een 23ste druk in 1947.

omvang is, maar eveneens zeer gedetailleerd de bijbelverhalen navertelt en becommentarieert. Daarom doet Muré's werk denken aan dat van Van der Palm, dat in paragraaf 3.3 aan de orde kwam. Muré loopt de verhalen na, licht onduidelijkheden toe, biedt toelichtingen over de Hebreeuwse oudheden en gaat af en toe gretig in debat met de moderne wetenschap, niet om die te bestrijden maar om compromissen te vinden tussen geloven en weten, voor zover niet in strijd met de leer der Kerk. De navertellingen worden steeds onderbroken met excursen in een kleiner letterkorps, en dat geeft het geheel een erudiete uitstraling. Muré's bijbelse geschiedenis hoort eigenlijk niet thuis in een overzicht van kinderbijbels – maar wat is 'eigenlijk' bij een ruime definitie? – omdat de taal geenszins wordt aangepast aan een jong publiek. De tekst is her en der geleerd. De scène van Mozes bij het brandende braambos (Exodus 3) bijvoorbeeld wordt gevolgd door een pagina's lange verhandeling over de godsnaam. Bij het begin van het verhaal van de kruisiging van Jezus wordt bladzijdenlang uitgeweid over de chronologie van de Goede Vrijdag. (IV 593v) De excursen dienen mede voor de beschrijving van de voorafbeeldingen uit het Oude Testament. Muré wijkt niet af van de leer dat het Oude Testament de opmaat is voor het Nieuwe. Hij verwoordt het als volgt:

[...] dat het Oude Testament vooral beschouwd moet worden als eene voortgezette, altoos duidelijker wordende voorstelling en voorafbeelding van het Nieuwe Testament, als het licht des dageraads, dat zich, lang voor de opkomst der zon, reeds over de aarde verspreid en gedurig helderder blinkt, totdat de zon zelve aan den hemel verschijnt; daaruit volgt insgelijks, dat men het Oude Testament niet begrijpen of liever verkeerd begrijpen zal, wanneer men het niet hoofdzakelijk opvat in zijne voorbeduidende betekenis.³⁸

Deze visie op de verhouding van Oude en Nieuwe Testament is niet specifiek rooms-katholiek, zoals uit de geschiedenis van de kinderbijbel die hier beschreven wordt moge blijken. De leer der voorafbeeldingen komt men weliswaar in katholieke kinderbijbels vrijwel overal tegen, tot aan de jaren zestig van de vorige eeuw, maar die kan men ook in protestantse kinderbijbels en bijbelse geschiedenissen aantreffen.

Muré is apologeet en polemist – waar mogelijk kruist hij de degens met degenen die het ware geloof en de ene kerk bestrijden. Slechts één voorbeeld, over het evangelie van Johannes, volsta:

'Katholieke lezer! is het nu wel te verwonderen dat de ongeloovigen onzer dagen, in hunnen strijd tegen de geopenbaarde waarheid, vooral te velde trekken tegen het Evangelie van den H. Joannes, waarin wij zulke redevoeringen van Christus lezen en zulke bewijzen vinden voor de grootste waarheden des Christendoms en vooral voor de Godheid des Zaligmakers? Een der hedendaagsche voorvechters van het ongelooft [bedoeld is Ernest Renan – wm] heeft van Joannes' Evangelie en bepaaldelijk van de daarin opgeteekende redevoeringen des Zaligmakers gezegd: *de geest van Jesus is daarin niet. En voorzeker, de loochenaar van Christus' Godheid kan den geest van zijnen Jesus dáárin vooral niet vinden.*' (III, 164)

De twintigste eeuw laat aanvankelijk vooral een voortzetting zien van deze traditie van bijbelse geschiedenissen ten dienste van de katholieke opvoeding. Toch worden daarnaast andere wegen bewandeld. Exemplarisch daarvoor zijn de kinder- en schoolbijbels van de auteurs die publiceren onder het pseudoniem B.C. Kloostermans.

38 Inleiding, p. 1v. van de Handboek-editie, Leiden 1881.

6.6 'NOOIT NAAR DE LELIJKE DUIVEL LUISTEREN'

De eerste katholieke vertellingen

Er zijn in de twintigste-eeuwse rooms-katholieke traditie al vroeg pogingen gedaan om de bijbelverhalen meer verhalend door te geven aan kinderen. Te denken valt aan het *Bijbelsch Leesboek* van Groenen, Verhoeven en Rutten uit 1926 en aan de drie bijbelbewerkingen – voor de kleintjes, voor kinderen en voor de opgroeiende jeugd – die een Vlaamse auteur onder het pseudoniem F. Fides schrijft en die uitgegeven worden in 1937/1938. Ik beperk me hier tot een derde, meer bekende en populaire serie uitgaven.

Dichter in de buurt van de striktere definitie van de kinderbijbel komt het werk van de Maastrichtse broeder Cyprianus, die vanaf 1922 met een medebroeder bijbelse boekjes voor het onderwijs schrijft onder het pseudoniem B.C. Kloostermans.³⁹

Anders dan in de eerder beschreven reeks bijbelse geschiedenissen doet de schrijver hier wel zijn best om kinderen te bereiken door zijn taal aan hen aan te passen. De verhalen worden smeugig naverteld en doorspekt met een stevig moralisme. De leergang komt dicht in de buurt van een bijbelse zedenleer en tevens wordt geen gelegenheid overgeslagen om de bijbelverhalen en de leer der kerk op elkaar aan te laten sluiten. De toon van de verhalen is soms ronduit gemoedelijk en de auteur laat zich bij zijn navertellingen niet leiden door een hang naar precisie. Zijn fantasierijke uitweidingen zijn interessant en soms vermakelijk (zie enkele voorbeelden in kader 6.2).

Hoewel ook deze schoolboekjes erop gericht zijn de kinderen te laten meedoen in de kerkelijke structuur en het systeem van katholieke leer en leven, toch zijn ze beduidend anders van karakter dan hun voorgangers. Er wordt veel uitgelegd, maar de grote nadruk op de bijbelse systematiek ontbreekt en de kinderen worden in eenvoudige taal toegesproken. De vormgeving is aantrekkelijk, de prijs laag, de hoofdstukjes zijn op vertelmaat gesneden. Het zijn de eerste rooms-katholieke bijbelboekjes voor jongeren in lange tijd die durven te vertellen. Deze traditie zal na de Tweede Wereldoorlog worden voortgezet door Bellarminus Mol en vooral door Alphons Timmermans. Dan gaat het eveneens om boekjes voor onderwijsdoelinden. Thuis de kinderbijbel lezen is in vele katholieke gezinnen niet gebruikelijk. Pas na de ontzuiling in de jaren zestig van de twintigste eeuw neemt het aantal gebruiksvarianten van de katholieke kinderbijbel aanzienlijk toe.

Schrijft Kloostermans vooral voor het lager onderwijs, een bekende katholieke uitgave uit de jaren dertig van de twintigste eeuw richt zich op de oudere jeugd en is weer geheel anders van karakter.

³⁹ De initialen B. en C. staan voor broeder Beatus en broeder Cyprianus. Laatstgenoemde geldt als hoofdauteur. Het is de kloosternaam van T.G.L. Andreae (1866-1950). Hij schreef ook onder andere pseudoniemen. Kloostermans maakte verschillende series handzame boekjes voor het Lager Onderwijs onder verschillende titels, die uiteindelijk een complete leergang vormden: *Ons Voorbeeld* (drie delen NT voor het 2de leerjaar), *Dat zal ik eens mooi vertellen* (hulpboekje NT idem), *Het Oude Verbond* (twee delen OT voor het 3de leerjaar), *Jesus van Nazaret* (drie delen NT idem), *De Zaligmaker* (twee delen NT voor het 4de leerjaar), *Gods Volk* (drie delen OT voor het 5de en 6de leerjaar), *De Verlosser* (drie delen NT idem) en *De Apostelen* (twee delen voor het 7de leerjaar). Bij de leergangen verschijnt ook begeleidend materiaal: kaartjes, lessen, vragen en antwoorden. De boekjes worden soms meer dan veertigmaal tot in de jaren vijftig van de vorige eeuw herdrukt. Voor het voortgezet onderwijs maakte Kloostermans een tweedelige *Geschiedenis van het Oude/Nieuwe Testament*, in 1926 voor het eerst verschenen bij Malmberg in Den Bosch. Generaties katholieken hebben van 'Kloostermans' bijbelverhalen geleerd. De vaste illustrator is Rob. Graafland. Kloostermans is ook auteur van diverse boekjes voor het leesonderwijs op katholieke scholen.

Over Kaïn (Genesis 4):

Als kleine jongen had hij niet willen luisteren. En nu hij groot geworden was, kon hij het haast niet meer. Het kostte hem te veel moeite! Hij bad ook niet. 's Morgens niet, en 's avonds niet. Hij beterde zich dus niet, en bleef jaloers op Abel. Jaloers werd hij wakker en jaloers ging hij slapen. Hij werd er mager van. (Het Oude Verbond I, 20v)

Over Mozes, nadat hij de Egyptische slavendrijver heeft doodgeslagen (Exodus 2):

Dat had Mozes niet mogen doen! Hij had de straf aan God moeten overlaten. Maar Mozes was driftig en kon niet wachten. Die driftigheid was 'n groot gebrek in hem. Hij zou er zich van moeten beteren, want Onze Lieve Heer kan zulke mensen niet gebruiken. En hij beterde zich ook. Want toen hij stierf, was hij de zachtmoedigste mens van zijn tijd geworden. (Gods Volk II, 9)

Over Judas na de zalving te Bethanië (Johannes 13):

Judas zeide dat niet, omdat hij zo goed voor de armen was. Och neen! Maar hij zou dat geld graag zelf gehad hebben. Dan had hij weer kunnen stelen. Dat had Judas al dikwijls gedaan. Hij moest voor de geldbeurs zorgen. Als Jesus en de Apostelen eten nodig hadden, moest Judas dat kopen. Hij nam dikwijls geld uit de beurs. Voor zichzelf. En zo was hij een lelijke dief geworden. (Jesus van Nazaret II, 61)

Over de zonde van Adam en Eva en de kruisdood van Jezus:

Door Jesus konden de mensen weer kinderen van God worden. En in de hemel komen. Daar zijn Adam en Eva nu, en ook alle mensen, die als kinderen van God gestorven zijn. Ook wij kunnen daar komen. Want door het heilig Doopsel hebben we al vergiffenis van de erfzonde gekregen en zijn we kinderen van God geworden. Maar dan moeten we altijd goed oppassen, nooit naar de lelijke duivel luisteren, maar wel naar onze engelbewaarder. (Het Oude Verbond I, 17v)

6.7 'EEN ONWEERSTAANBARE LIEFDEDRANG'

Pater Romualdus en To Hölscher (1939)

Pater Romualdus van Delft O.F.M.Cap. en To Hölscher, onderwijzeres en schrijfster van kinderboeken, bundelen in 1939 hun krachten voor *De Katholieke Jeugdbijbel*, een groot bijbelse-geschiedenisproject, dat een zeer originele en consequente uitwerking van het concept van de bijbelse geschiedenis laat zien.⁴⁰ Verdwenen zijn de excursen, de vragen en antwoorden, de zedenlessen, de lijstjes met 'voorbeelden', verdwenen is het vaak verbrokkelde karakter dat de meeste bijbelse geschiedenissen van katholieke signatuur aankleeft. Deze twee banden stralen een grote uniformiteit uit en die is er doelbewust in gelegd. De strakke opbouw van het geheel harmonieert name-

⁴⁰ Pater Romualdus van de Minderbroeders Kapucijnen (Nicolaas A.J. Schenkeveld) leefde van 1886-1965. De jeugdbijbel is zijn enige publicatie. To Hölscher was een katholieke onderwijzeres en schreef tientallen kinderboeken en leesboekjes voor het onderwijs. Zij leefde van 1898-1953. Naar de beschrijving op de titelpagina's was eerstgenoemde de hoofdauteur van het oudtestamentische en laatstgenoemde die van het nieuwtestamentische deel. Zie over To Hölscher als kinderboekenschrijfster o.a. D.L. Daalder, a.w., pp. 194v. en Richard van Schoonderwoerd in *Ouwe Bram leeft nog!* 3^e jg. nr 2, juni 1998, pp. 3-6.

lijk met de strakke opzet van het heilsplan van God waarvan de gewijde geschiedenis verslag doet (zie kader 6.3 voor enkele sprekende passages).

Na een uitvoerige uiteenzetting over het doel van de menselijke geschiedenis volgt het relaas vanaf de schepping van de wereld tot aan de stichting van de kerk. Zoals God volgens de schrijvers bij de schepping planmatig te werk ging, zo planmatig speelt vervolgens de bijbelse geschiedenis zich af te midden van de wereldgeschiedenis. Anders dan in veel vergelijkbare protestantse bijbelse geschiedenissen wordt geen gevecht gevoerd met de moderne wetenschap. Zij wordt vrijmoedig gebruikt waar zij te pas komt – de dagindeling van de schepping wordt zonder morren prijsgegeven voor een bij de geologische geschiedenis passende tijdstabel – en genegeerd wanneer zij niet de moeite waard is – de verhalen over engelen en de wonderverhalen worden daarentegen moeiteloos weergegeven als vastgestelde en waarneembare gebeurtenissen. Zo presenteren de schrijvers een waar geschiedenisboek, waarvan de bijbelse geschiedenis integraal onderdeel uitmaakt. Vertoont de bijbelse geschiedenis historische leemten, dan worden die opgevuld met wat de historische wetenschap heeft ontdekt, bijvoorbeeld over de oude cultuurvolken rond de Eufraat of de Nijl of over het hellenistische tijdvak 'tussen de testamenten'. De bedoeling is duidelijk: hier wordt geschiedenis geschreven. Alle gebeurtenissen passen in het hiervoor geschetste heilsplan van God, alles is daaraan ondergeschikt. Het is de meest consequente uitwerking van het concept van de bijbelse geschiedenis, namelijk het concept van een geschiedenis die bijbels is.⁴¹

Ten slotte wil ik, alvorens aandacht te besteden aan de illustraties in rooms-katholieke kinderbijbels, nog wijzen op een typisch katholiek fenomeen uit het midden van de vorige eeuw, dat geen protestantse pendant kent, eigenlijk strikt genomen niet in de geschiedenis van de kinderbijbel thuishoort, maar toch een plaats verdient in deze beschouwingen over de katholieke bijbeloverdracht aan jongeren: de kolossale, rijk geïllustreerde en prestigieuze katholieke gezinsbijbels.

6.8 'MET GLINSTERENDE OOGJES' Monumentale katholieke familiebijbels

Tussen 1930 en 1950 verschijnen in katholiek Nederland drie grootformaat bijbels die bedoeld zijn voor het gezin – en zeg maar gerust voor de salontafel. Het gaat om de *Bijbelse Geschiedenis* van Jos Keulers⁴² uit 1931, de *Geschiedenis van het Oude/Nieuwe Testament* in twee banden van H. Wolffenbützel-van Rooyen⁴³ uit 1950 en de *Bijbelse Geschiedenis voor het Katholieke Gezin* van F.X.M. Schiphorst,⁴⁴ eveneens uit 1950.

41 Een niet bij name genoemde recensent schrijft in 1939: 'Verder echter zijn er kinderbijbels te over. En gedurig komen ze nog aan de markt. Maar een Roomsche hebben wij er tot nu toe niet bij aangetroffen'. Deze studie toont aan dat deze opmerking bezijden de waarheid is. Bron: *Het Vaderland*, 11 februari 1939, p. 2.

42 Jan Jozef Dominicus Keulers (1890-1963) was professor aan het Grootseminarie te Roermond. Hij is auteur van diverse wetenschappelijke werken op het gebied van het Nieuwe Testament. Deze uitgave werd tot 1955 zevenmaal herdrukt. De vele pagina's grote illustraties zijn van Jos. Speybrouck. Uitgevers zijn J.J. Romen & Zonen te Roermond en Maaseik.

43 De schrijfster leefde van 1901-1993 en schreef tientallen kinderboeken, ook onder enkele pseudoniemen. Deze uitgave werd in 1966 voor de zestiende maal herdrukt! De 116 illustraties zijn van Gustave Doré. Aan de uitgave werd meegewerkt en zo extra cachet verleend door de exegeet A. van der Weijden O.E.S.A. De uitgever is De Fontein te Utrecht.

44 Franciscus Xaverus Maria Schiphorst leefde van 1873-1955. Hij schreef enkele jongensboeken. De 200 illustraties in dit boek zijn van Gustave Doré en er zijn nog talloze kleinere illustraties, uitklapbare kaarten e.d. Aan de uitgave werd meegewerkt door J.A.E. van Dodewaard, docent aan de Haarlemse priesteropleiding en later bisschop van Haarlem. Het boek beleefde drie drukken in vier jaar tijd. De uitgevers zijn H. Nelissen te Bilthoven en 't Groeit te Antwerpen.

Van alle eeuwigheid bestond God: het oneindig volmaakte wezen. Drie goddelijke personen leefden in die wonderbare wezenheid: de Vader, de Zoon en de Heilige Geest. Van eeuwigheid had de Vader zijn Zoon voortgebracht als het volmaakte evenbeeld van zijn eigen heerlijkheid. Hij vond zijn welbehagen in dat goddelijke evenbeeld, in zijn Zoon, wiens vreugde het was, door zijn volmaakte gelijkheid met Hem de Vader te verrukken. En zo welden uit hun beider diepste wezen, als een onweerstaanbare liefdedrang, de Heilige Geest, die Vader en Zoon in goddelijk liefdegenieten verenigt.

Deze 'liefdedrang' – de gedachte aan een hieros gamos dringt zich op – wordt God tot een scheppingsdrang: Een schepping zou tot stand komen, waarin de drie goddelijke personen elkander zouden verheerlijken. In de schepping zou het goddelijk liefdeleven van den drieënigen God uitgebeeld worden, en de drie goddelijke personen zouden elkander in haar weerspiegeld zien.

God kiest voor een schepping waarin zijn Zoon zelf zou figureren, niet zijn beeld, die de schepping als gift van Gods vaderlijke zou ontvangen. Hoogtepunt wordt de mensennatuur:

een samenstel van geest en stof. Daarin zou de Zoon, als God-mens, de verbinding vormen tussen de geestelijke en de stoffelijke schepselen. God zag hoe die Godmens een levendmakende kracht zou zijn om de andere schepselen te veredelen, te vergoddelijken. Hoe Hij de redelijke schepselen, engelen zowel als mensen, tot zich zou willen trekken om ze te verlichten door zijn goddelijk inzicht, ze te doordringen van zijn gevoelens: dankbaarheid, bewondering en liefde voor zijn Vader. [...] Zo zouden engelen en mensen te zamen één goddelijke levensgemeenschap vormen: de gemeenschap der heiligen, onder de leiding van hun Hoofd, den Godmens, Christus genaamd. Met Hem, die Koning en Hogepriester van gans de schepping zou wezen, zouden wij samenwerken voor de voltoering van het scheppingsplan: de vestiging van het eeuwige rijk, waar Christus met al zijn uitverkorenen zal opgaan in aanbidding bij het schouwen van Gods wonderbaarlijke heerlijkheid.

Maar God voorzag ook tegenwerking, de zonde, dood en eeuwig verderf en juist daarom een actieve rol voor de Godmens. En zo kwam het tot een plan.

Toen stelde God zijn plan vast. Den Godmens met alle engelen en mensen die Hij voorzien had als getrouwen aan Christus in den levensstrijd, bestemde Hij vóór om met de Heilige Drieëenheid Gods eigen liefdeleven mee te genieten. De onwilligen: de engelen en mensen, die tegen Christus en zijn volgelingen zouden strijden, zou God in zijn schepping dulden, omdat hun tegenstand aan de uitverkorenen gelegenheid zou geven tot de edelste toewijding aan de belangen van God, en tot den machtigsten opbloei van hun liefde. Zo zou God alles ten beste leiden voor Jesus en de overige uitverkorenen, die Hem liefhebben en geroepen zijn tot eeuwig goddelijk leven. De wereldgeschiedenis in hemel en op aarde zal dus een strijd zijn. Een strijd tussen liefde en haat. Een strijd voor of tegen Christus. Maar de liefde van Christus zal zegevieren, en heersen ondanks allen tegenstand. Zo zullen alle machten der schepping, de goede en de boze, samenwerken aan de voltoering van Gods scheppingsplan; het goddelijk liefdesplan van onzen Priester-Koning Jesus Christus. God zou zijn plannen gaan uitvoeren.' (7vv.)

We zijn benieuwd naar de motieven voor het uitgeven van deze kolossale en prijzige bijbelse geschiedenissen. Het gaat overigens in alle drie gevallen om – zeer uitvoerige – navertellingen en niet om letterlijk weergegeven bijbelverhalen en ze horen daarom wel thuis in dit hoofdstuk, al is het enigszins in de marge, omdat de taal nogal hoog mikt en het gehele gezin de doelgroep is. Enkele citaten uit de drie inleidingen zijn illustratief voor de niet altijd vanzelfsprekende omgang van katholieken met de bijbelverhalen, waarover we in de eerste paragraaf schreven en waarop we in de laatste paragraaf terugkomen. Mgr. Schrijnen, bisschop van Roermond, schrijft in de inleiding van Keulers' uitgave van 1931 de veelzeggende woorden die we in paragraaf 6.1 citeerden. Keulers zelf schrijft in het voorwoord bij de tweede druk van 1937 tevreden over de ontvangst van de eerste druk waarvan 5500 exemplaren verkocht zijn.⁴⁵ Hij geeft aan wat hij met de uitgave beoogt:

'[...] wij zouden ze [de verhalen in dit boek - wm] willen brengen in alle huisgezinnen, opdat het wonderbare verhaal van Gods Voorzienigheid overal vrede, vreugde en godsvertrouwen moge verspreiden. Wij zouden dit boek willen zien in de handen der kleinen, die met glinsterende oogjes de grootheid van God en de beminnelijkheid van Jezus bewonderen in de platen van Speybrouck, wij zouden het willen zien in de handen der jeugd, die door dit boek haar nog wankelenden gang leert richten volgens de eeuwenoude wetten en bedoelingen van God...' (7)

De teksten van Keulers' navertellingen zijn gedetailleerd en de loop der verhalen wordt telkens onderbroken door wetenschappelijk commentaar op tijd en omstandigheden. Of 'de kleinen' erg vermaakt zijn door de tekeningen van Speybrouck, mag worden betwijfeld – ze zijn grotesk en soms, bij de onthoofding van Goliath (zie afbeelding ZW23) en de kruisweg van Jezus bijvoorbeeld, regelrecht angstaanjagend. Teksten noch illustraties lijken in het bijzonder voor kinderen geschikt te zijn, al moet een dergelijke kwalificatie een halve eeuw later altijd met enig voorbehoud worden gehanteerd. Keulers' boek telt bijna 700 pagina's op folioformaat en weegt 2,5 kilogram.

Het boek van mevrouw Wolffenbittel – 3 kilogram zwaar, ruim 700 foliobladzijden dik, twee banden – biedt ons geen inleiding waarin gesproken wordt over de doelgroep. Wel schrijft 'wetenschappelijk medewerker' Van der Weijden dat hij in de schrijfster vertrouwen heeft.

'Haar talent om de jeugd aan te spreken en te boeien wettigt de hoop, dat zij er in geslaagd zal zijn iets van die rijkdom mee te delen en zo vele jonge mensen in contact te brengen met hetgeen in de Bijbel zelf te lezen staat.' (5)

In ieder geval kan worden vastgesteld dat de schrijfstijl van deze bijbelse geschiedenis aanmerkelijk soepeler, minder wijdlopieg en 'wetenschappelijk' is dan die van het boek van Keulers. De uitvoerige behandeling van de brieven van Paulus en de Openbaring van Johannes alsmede de bijbelse gravures van Gustave Doré doen de toegankelijkheid van deze bijbelse geschiedenis echter weer enigszins teniet.

De derde grote gezinsbijbel, die van Schiphorst – 720 bladzijden folio, 2,5 kilogram in kartonnen doos – wijkt wat tekst betreft niet veel af van die van Keulers. Ook hier uitgesponnen navertellingen, aangevuld met wetenschappelijke observaties over de contemporaine geschiedenis, zeden en gewoonten, architectuur en volkenkunde. In zijn Ten geleide citeert de auteur de (dan nog) aartsbisschop-coadjutor van Utrecht Mgr. Dr. B.J. Alfrink: 'Het lijdt geen twijfel, dat voor de meeste gezinnen een goede Bijbelse Geschiedenis méér waard is dan een volledige tekst van de Bij-

45 Uit het voorwoord bij de derde druk van 1940, p. 7, blijken er van de tweede nog eens 10.000 exemplaren verkocht te zijn.

Afb. ZW23 Goliath wordt onthoofd (1 Samuel 17), illustratie van Jos. Speybrouck in Keulers' gezinsbijbel uit 1931.

bel. Dit is geheel overeenkomstig de richtlijnen, die de Kerk in moederlijke wijsheid en eeuwenlange ervaring omtrent deze zaak gegeven heeft.' (5)

De onderschikking van de bijbeluitleg aan de leer van de kerk – mgr. Schrijnen – en het voordeel van een bijbelse geschiedenis, een selectie van bijbelverhalen, boven de Bijbel zelf – mgr. Alfrink – klinken ons wellicht inmiddels vreemd in de oren, maar worden in katholieke geschriften tot ver in de twintigste eeuw openlijk geuit. Ook de onderschikking van het Oude aan het Nieuwe Testament blijft in de twintigste eeuw onder katholieke schrijvers langer dan onder de meeste protestantse schrijvers gemeengoed. Jan Nieuwenhuis schrijft nog in 1972:

'Systematisch vertellen uit het Oude Testament lijkt pas verantwoord, wanneer het kind die verhalen in het licht van het Nieuwe Testament kan beoordelen en wanneer het ze bovendien kan waarderen als de neerslag van het zich ontwikkelende geloof van een oud volk.'⁴⁶

⁴⁶ J. Nieuwenhuis, *Terwijl de boer slaapt*, Arnhem 1972, p. 171. Ook Nieuwenhuis ziet in de God van het Oude Testament een Vorst van de God van het Nieuwe. Zijn boek is overigens een van de eerste Nederlandse pogingen in de katholieke traditie om op een meer moderne wijze kinderen op te voeden met geloof en bijbel, zie ook paragraaf 8.7.

In eerdere paragrafen in dit hoofdstuk beschreven kinderbijbels geven de bijbelteksten zelf meer krediet. Schiphorst vat nog één keer samen waarom die bijbelse geschiedenis de voorkeur verdient boven de Bijbel zelf: 1) omdat in de Bijbel de historische feiten niet in de juiste volgorde zijn opgetekend, 2) omdat het zaak is recentere inzichten uit de archeologie, taalstudie, geschiedschrijving en dergelijke in de geschiedenis van de bijbelse tijd te verdisconteren, en 3) omdat de bijbelschrijvers kinderen van hun tijd waren, omdat de inhoud van de verhalen niet altijd eenvoudig, soms zelfs gevaarlijk en zeker niet altijd boeiend is.

Deze drie monumentale uitgaven bereiken hoge verkoopcijfers, ondanks hun grote omvang en hoge prijs. Het zullen ongetwijfeld prestigeobjecten zijn geweest, zowel voor de kopers ervan als voor de uitgevers en auteurs. Met het noemen van deze gezinsbijbels verlaten we anderhalve eeuw rooms-katholieke bijbeloverdracht aan de jeugd en we sluiten die beschrijving af met enkele opmerkingen over de kwaliteit van de illustraties in de verschillende uitgaven. Daarna keren we nog een keer op onze schreden terug voor een pedagogisch tijdsbeeld.

6.9 ELEGANTE ENGELN EN BOKKENPOOTJES

Illustraties in katholieke kinderbijbels

De illustraties in rooms-katholieke kinderbijbels en bijbelse geschiedenissen behoeven nauwelijks afzonderlijke behandeling. Zij wijken in de verschillende perioden die hier in één hoofdstuk behandeld worden tot 1940 niet wezenlijk af van de protestantse varianten. De bijbelse geschiedenissen uit de negentiende eeuw tonen, als ze al geïllustreerd zijn, fantasieloze, kleine gravures, zonder vermelding van een kunstenaar, veelal buitenlands seriewerk. Is er meer geld voor de uitgave beschikbaar, dan grijpt men graag en gemakzuchtig naar het werk van Gustave Doré, dat men kennelijk voor kinderen geschikt acht. Weinig originaliteit dus en des te uitzonderlijker is het dat een van de eerste katholieke kinderbijbels zo uitbundig geïllustreerd is (zie paragraaf 6.3).

Dat verandert in de twintigste eeuw, wanneer de technische mogelijkheden toenemen. Opvallend in de rooms-katholieke traditie – en ongetwijfeld conform het streven om het werkelijkheidsgehalte van de bijbelverhalen te onderstrepen – is het veelvuldig gebruik van foto's. De bijbelse geschiedenis van Jacob Ecker⁴⁷ bijvoorbeeld wordt in de Venlose editie verlucht met 'zestien fotografische afbeeldingen van het Heilige Land', obligate ingekleurde foto's. Met het oog op de kosten zijn de fotobijschriften in het Duits gehandhaafd. Meer bijzonder zijn in deze uitgave de talloze versierde initialen en de zeven paginagrote kleurenillustraties waaraan de populariteit van de Jugendstil in die dagen goed is af te zien (zie afbeelding KL10).

In de twintigste-eeuwse beknopte edities van de bijbelse geschiedenis van Muré treft men veelal wel illustraties aan, zowaar met een vermelding van de herkomst. In de grotere negentiende-eeuwse uitgaven van Muré ontbreken ze echter.

Opvallend is verder dat de illustraties in rooms-katholieke bijbelse geschiedenissen nogal eens willen 'verklaren', de verhalen letterlijk 'toelichten'. Een mooi voorbeeld daarvan is de bijbelse geschiedenis van de Montfortaan Jean Eyckeler uit 1935.⁴⁸ De vele illustraties in deze boeken, van Piet

⁴⁷ Duitse eerste uitgave 1906, eerste Nederlandstalige bewerking Brugge 1912, in één band uitgegeven bij Lissen & Derckx, Venlo 1922. Naar laatstgenoemde uitgave wordt hier verwezen.

⁴⁸ Twee delen Oude Testament, *Uit de geschiedenis van het oude Israël*, Haarlem 1935, twee delen Nieuwe Testament, *Uit het leven van Jezus*, Haarlem 1937. De Montfortanen stichtten in 1911 in de Heilig Landstichting bij Nijmegen het Bijbels Openluchtmuseum,

Gerrits (1878-1957), geven toelichting bij de tekst. Getoond worden bijvoorbeeld een gesel, de kleding van een Romeinse soldaat, werktuigen en instrumenten, en zelfs worden we ingewijd in de tafelschikking bij het Laatste Avondmaal (NT). Deze ‘encyclopedische’ aanpak is het begin van een traditie die in de tweede helft van de twintigste eeuw, bijvoorbeeld in het werk van Piet Worm en Mies Bouhuys, tot bloei komt. Daarover in hoofdstuk 7 meer.

Specifiek rooms-katholiek zou men de manier kunnen noemen waarop Jezus in woord en beeld afgebeeld wordt in de verschillende ‘levens van Jezus’ – een zijtak van de rooms-katholieke traditie van de bijbelse geschiedenis. Die uitgave van afzonderlijke en vaak ruim geïllustreerde levens van Jezus komen we in de protestantse traditie pas veel later tegen. Men acht het daar lange tijd kennelijk niet opportuun om het evangelie ‘los’ te behandelen voor de jeugd. In de katholieke traditie heeft men daar minder moeite mee en gaat men vrijer om met tekst en illustraties. Een voorbeeld uit de negentiende eeuw is de uitgave van G. Kerbosch, *Het leven van onzen Heer Jezus Christus aan de lieve jeugd verhaald*, uit 1894, een mooi boekje met tachtig illustraties waarvan vier in kleuren (zie afbeelding KL13).⁴⁹ De tekst is wijdbloeiig, veel uitvoeriger nog dan die van de evangelielieverhalen zelf. Een vergelijkbare uitgave, *Het leven van Jezus voor de jeugd*, van A.H.P., Venlo circa 1905, biedt ook tal van simpele illustraties, maar volgt de tekst weer meer letterlijk en verbindt de teksten op inmiddels vertrouwde wijze met de voorafbeeldingen in het Oude Testament.

Uitbundiger wordt het in de twintigste eeuw, wanneer beroemde illustrators worden ingezet om de ‘vitae’ voor de jeugd te verfraaien. Zijn in de protestantse traditie Isings en Jetses de grote namen (zie paragraaf 5.8), in de katholieke traditie zijn dat Wiegman en Cramer, beiden professionele illustrators. Jan Wiegman (1884-1963) tekent voor de spaarzame illustraties van *Het leven onzes Heeren Jezus Christus volgens de Evangeliën* van F.J.P.G. van Etten uit 1916, maar is veel prominenter aanwezig in *Hoe Onze Lieve Heer leefde*, van ‘Bethanië’ uit Bloemendaal uit 1928, zie (afbeelding KL14). In deze bijzondere uitgave vindt men tevens verschillende silhouetillustraties of ‘zwartjes’, een handelsmerk waar Wiegman zeer bekend mee is geworden (zie afbeelding ZW24). De tekst van dit boekje toont een typerende katholiek taalgebruik, dat men gemeenzaam en devotieel zou kunnen noemen: de persoon van (de jonge) Jezus wordt de katholieke jeugd ter navolging voorgehouden en de evangelieteksten fungeren als achtergrondverhaal (zie de teksten over Jezus en Jozef in kader 6.4).

De illustraties van Jan Wiegman passen qua sfeer wonderwel bij deze gemoedelijke verteltrant, waarin de moeilijkste dogmatische constructies teruggebracht worden tot simpele feiten.⁵⁰ Deze vorm van devotie heeft ook geleid tot kinderboekjes waarin het kindje Jezus met nimbus en al de actuele kinderwereld betreedt en de kinderen spelenderwijs leert wat wel mag en wat niet mag.⁵¹

een aan de illustraties in deze kinderbijbel verwante poging om de bijbeltijden te doen herleven en beeldend voor ogen te stellen. De naam van het museum is in 2006 – niet zonder slag of stoot – gewijzigd in Openluchtmuseum Orientalis. Beeldend kunstenaar Piet Gerrits (1878-1957) was een van de bedenkers van het Bijbels Openluchtmuseum, Jean Eyckeler was er vanaf 1929 bij betrokken. Zie uitvoerig de monografie van Gerard Alofs, *Jean Eyckeler en de Heilig-Land-Stichting: omgrepen gedrevenheid en nieuwe ideeën*, Soesterberg 2000, en voor het ‘oriëntalisme’ van Piet Gerrits de fraaie dissertatie van Jan de Hond, *Verlangen naar het Oosten – oriëntalisme in de Nederlandse cultuur ca. 1800-1920*, Leiden 2008, hoofdstuk 6.

49 Hierin draagt Jezus, zoals in menige andere katholieke kinderbijbel, een nimbus. Die zal men in protestantse illustraties nooit aantreffen – het aureool is overigens geen vast attribuut in de katholieke kinderbijbels vóór 1960.

50 ‘Bethanië’ staat voor de in 1919 door de jezuiet Jacques van Ginneken in Bloemendaal opgerichte lekenbeweging van religieus bewogen vrouwen, in 1932 als congregatie Vrouwen van Bethanië geheten. Catechese en pastoraat waren hun voornaamste bezigheden. De congregatie bestaat nog steeds, met verschillende activiteiten.

51 Bekend zijn enkele Vlaamse uitgaven en de boekjes van uitgeverij Elwa in Warmond, uitgegeven rond 1950 met titels als: *Jezus’ geboorte en Jezus speelt met ons*. Zie afbeelding KL15 uit *Het kindje Jezus bij ons*, Warmond 1947.

De gemoedelijkheid van 'Bethanië'

6.4

Over Jezus:

Het Jesuskindje was natuurlijk God. Maar Jesus was ook mensch. Hij had handjes en voetjes en een gezichtje net als ieder kind. Hij had ook een heel lieve Moeder. Omdat Jesus een menschenkindje was, had Hij ook een hartje. Een goed, trouw en groot hart had O.L. Heer. En net als alle kinderen, die een goed, trouw en groot hartje hebben, had Hij graag vriendjes. Als je immers een vriendje hebt, kun je het alle plezierige dingen vertellen. En als je verdriet hebt, is het maar half zoo erg, als je vriendje er van af weet. Jesus had veel vriendjes, toen Hij nog in Nazareth woonde, en ook later, toen hij door Judea rondtrok. Een paar menschen waren er, die zijn heel bijzondere vrienden werden: Joannes de Dooper, Petrus, Joannes de Apostel, Lazarus. Er was nog een jongen, die Jesus wel hebben wou voor bijzondere vriend. Maar die jongen wou niet. (1)

Over Jozef, die wacht op zijn dood:

Hij zei Maria en Jesus hartelijk goeden dag. Maria dankte hem voor al zijn goedheid. En Jesus dankte hem voor al zijn goede zorgen. En net zoo gewoon en eenvoudig als Josef alles in zijn leven gedaan had, wachtte hij nu het uur af, waarop God hem halen zou. Er was niets, waarover hij verdriet had. Er was niets, waarom hij bang was. Het eenige, wat hem een beetje speet, was, dat de hemel nog niet open was. Jesus was nog niet gestorven, dus de hemel was nog dicht, en hij zou naar het voorgeborchte gaan. En daar waren Maria en Jesus niet! Dat was jammer. Maar het was God's wil, dus was het goed. (21)

In het midden van de twintigste eeuw verschijnen echter tevens enkele prentenboeken over het leven van Jezus met stereotiepe afbeeldingen van Jezus, duivels met bokkenpoten en zwarte vleugels, engelen met spandoeken in het Latijn en de spelende kinderen Jezuke en St. Janneke, met kindernimbusjes getooid.⁵²

Ten slotte de befaamde illustratrice Rie Cramer (1887-1977). Zij werkt onder andere met prachtige illustraties mee aan de *Vertellingen uit den Bijbel voor onze heele kleintjes*, van S.J. Matthijsse uit omstreeks 1932. Vooral haar afbeeldingen van engelen (zie afbeelding KL16) zijn kenmerkend voor haar stijl.⁵³

Katholieken kijken, zij lezen niet – een mogelijke conclusie uit het voorafgaande. We schetsen in de laatste paragraaf van dit hoofdstuk een pedagogisch tijdsbeeld over de manier waarop katholieken hun kinderen eeuwenlang hebben opgevoed om gelovige christenen te worden.

52 Het prentenboek van Jezus' leven, Den Bosch 1941, geschreven door Thijs van de Griendt en getekend door Hub. Levigne. We komen op deze 'beeldvorming' terug in paragraaf 7.3, die o.a. gewijd is aan het werk van Alphons Timmermans.

53 De Bijbel wordt in deze uitgave beperkt tot het Nieuwe Testament. De tekst van Matthijsse is lichtvoetig, maar biedt geen nieuwe perspectieven. Het is bij mijn weten wel de eerste kinderbijbel waarin de lettergrepen typografisch gescheiden worden met afbreekstreepjes ('Al-tijd vei-lig'), een traditie die we kennen uit oude leesboekjes voor het lager onderwijs en die in latere bijbelbewerkingen voor jonge kinderen van Van de Hulst en De Vries veelvuldig voorkomt.

Afb. ZW24 'Zwartjes' van Jan Wiegman voor 'Bethanië', 1928.

6.10 'KATHOLIEKEN LEZEN NIET'

Een pedagogisch tijdsbeeld

In 1557 verschijnt in Antwerpen van de hand van Bartholomeus Battus, de gelatiniseerde naam van Berthelmeeus (of Bartel) Baten, een opvoedkundig werkje onder de titel *Vander kerstelijcker huys-houdinghe*, met in de ondertitel de aankondiging dat men uit dit boek kan leren 'hoe alle vrome huysvaders haer huysgesinne ende kindere leere, regieren ende castijden sullen'.⁵⁴ Het is een vroeg voorbeeld van boeken over opvoedingsvoorlichting en het betreft een prille protestantse uitgave. Battus (omstreeks 1515-1559) was gegrepen door de hervorming en moest zich daarvoor in de zuidelijke Nederlanden regelmatig verantwoorden. De Bijbel komt in de aanwijzingen van Battus bijna niet voor. Hij stelt dat er 'drie saecken' zijn die kinderen moeten leren 'godt vreesen, beminnen, betrouwen, aanbidden ende dancken en louen'. Men moet hen bijbels onderrichten, leren bidden en hen vooral kastijden. Dat bijbelse onderricht wordt door Battus als volgt omschreven: '[...] ten eersten zalme die kinderen neerstelick voorhouden die woorden godts bescreuen inde boecken der propheten en der apostelen met lesen, met predicken en met goeden exempelen also nu dicwils voorscreuen is.'⁵⁵ Meer komt er in dit in dialoogvorm opgezette boek over de Bijbel niet ter sprake. En dat blijft voorlopig zo in de reformatorische godsdienstpedagogie, zoals we in paragraaf 2.11 zagen.

Het is tekenend dat ook dit boek over geloofsopvoeding – een van de oudste ons bekend – een vrucht van de Reformatie is. Van vergelijkbare katholieke uitgaven uit deze tijd en ook nadien ontbreekt elk spoor.⁵⁶ Dat getuigt overigens niet per se van een gebrek aan belangstelling, zoals we

⁵⁴ Antwerpen, uitgever Jan Loe, 1557, in het Engels vertaald in 1581. Niet in STCN. Een exemplaar van dit zeldzame boekje bevindt zich in de bibliotheek van de Vrije Universiteit te Amsterdam.

⁵⁵ Bartholomeus Battus, a.w., p. 72 recto.

⁵⁶ Voor een overzicht van de katholieke catechese in de tijd vóór de Reformatie verwijs ik naar het al wat oudere standaardwerk van Anne Troelstra, *De toestand der catechese in Nederland gedurende de vóór-reformatorische eeuw*, Groningen 1901.

zagen, maar heeft te maken met de dominantie van de publieke gereformeerde kerk in de Nederlanden, die tot 1798 formeel en tot 1853 feitelijk heeft voortgeduurd. Dat er tot 1800 ook in Vlaanderen nauwelijks uitgaven te vinden zijn die zich bezighouden met de godsdienstige en bijbelse opvoeding van kinderen, bewijst dat die dominantie van de publieke kerk in de noordelijke Nederlanden niet de doorslaggevende factor is geweest voor het ontbreken van dergelijke literatuur.⁵⁷ Opvoeding 'met den bijbel' is tot ver in de negentiende eeuw een protestants thema.

We zagen in de slotparagraaf van hoofdstuk 2 dat in de fase van de inrichting van de Republiek, in het vierde kwart van de zestiende eeuw, het onderwijs nog vaak 'gemengd' is, dat de protestantisering van het onderwijs niet van de ene dag op de andere tot stand komt. Tal van scholen, vooral op het platteland, behouden hun katholieke schoolmeesters en het leer materiaal wordt slechts geleidelijk aan en niet overal tegelijkertijd vervangen door 'gecorrigeerde' protestantse varianten. Ik kom nog even terug op de 'modelbrief' uit de *Ghemeene Seyndtbrieven* van Heyman Jacobi uit paragraaf 2.11, verzameld in het *Materi-Boecxken* uit 1597, waarin een jongeman zijn ouders beleefd en in soepele stijl vraagt om hem enkele leerboeken toe te sturen. Er is daar sprake van een katholiek lijstje, dat in latere edities, vanaf 1614, wordt vervangen door een protestants lijstje.⁵⁸ De katholieke jongeman vraagt zijn ouders om 'Die vier Vutersten, het Boecxken van goede manieren, het Euangely-boeck, Die Historie van Tobias, Den Catechismus Canisy, welcke Boecken principalycken Den Menschen tot een Godtsalich leuen zyn aenporrende, ende hierom so heeft onse Meester begeert Dat ick daer in leeren soude.'

Het gaat dus om stichtelijke lectuur, een etiquetteboekje, een bijbels leesboekje, in dit geval dat van Tobias, een boekje met zondagsevangelien en de catechismus van Petrus Canisius. Van die evangelieboekjes zijn er veel meer verschenen, voor en na 1581, al worden ze in de zeventiende eeuw meest in de zuidelijke Nederlanden gedrukt, zoals de uitgave *Heylighe-daechs-schole: inhoudende corte uitlegginghe op de Euangelien van de Heylighe-daghen, soo men die hout inde Heylige Kercke door 't gansche jaer*, van Joan Fonck, Leuven 1621. Zoals de titel van dit boek en van vergelijkbare uitgaven laat zien, gaat het vrijwel steeds om bij het zondagsevangelie aansluitende beschouwingen voor huise-lijk gebruik – een jeugdige doelgroep kan worden verondersteld, maar de stijl van deze uitgaven doet toch oudere jeugd of het gehele gezinsverband als doelgroep vermoeden. En de kerkelijke 'orde van dienst' regeert de selectie van de bijbelteksten. Er zijn ook vóór de Reformatie boekjes verschenen met delen van de Bijbel, die nog lange tijd zijn gebruikt. Een oude uitgave kwamen we in hoofdstuk 2 tegen, de *Historien ende Prophecien uit der heyligher scriftueren; verciert met suyuerlijcke beeldingen en met deuote ghebeden ende danbaerheden tot God*, Antwerpen 1535, zoals de titel al aangeeft geïllustreerd en met uitvoerige gebeden. Maar de bijbelteksten zijn (vrijwel) letterlijk weergegeven of samengevat en voor kinderen is deze uitgave zo te zien niet bedoeld. Wel voor de jeugd bedoeld is een opmerkelijke Zuid-Nederlandse katholieke uitgave, waarin vragen en antwoorden zijn opgenomen naar aanleiding van de honderdvijftig psalmen, de enige mij bekende uitgave in haar soort voor kinderen.⁵⁹

57 De Short Title Catalogus Vlaanderen (STCV) bevat vrijwel geen enkele uitgave op dit gebied, behalve wellicht het ook voor de jeugd toegankelijke en diverse malen uitgegeven boekje *Den spiegel der jonckheydt*, voor het eerst in Antwerpen 1680, van de hand van Joseph Jacobs. De Bijbel komt hierin niet voor en van opvoedingsvoorlichting aan ouders is geen sprake.

58 De Planque, a.w., pp. 143vv.

59 Cornelius Columbanus Vranck, *Den souter der kinderen – va hondert en vijftich gheestelicke vraghen ende Andtwoorden, nae t'ghetal van Dauids Psalmen*, Ghendt 1603.

Het aanleren van gebeden, van de rituelen en de catechismus regeert tot de negentiende eeuw de geloofsopvoeding van katholieke kinderen. Bij het tekort aan of zelfs het ontbreken van priesters na de overwinning van de calvinisten krijgen de 'klopjes' een voorname rol: ongetrouwde, meest jongere vrouwen, kloosterlingen vaak, zijn de belangrijkste godsdienstige opvoedsters van de katholieke jeugd. Zoals gezegd zijn er wat de 'verdraagzaamheid' betreft grote plaatselijke verschillen – in de ene plaats, vaak op het platteland, worden katholieken getolereerd, zijn er katholieke scholen en zelfs notabelen, elders, vaak in de grotere steden, leeft de katholieke kerk ondergronds. Er is weinig ruimte voor de productie van eigen catechetisch materiaal voor de geloofsopvoeding. De meeste katholieke kinderen gaan – als ze al gaan – naar 'gewone' en dus protestantse scholen en krijgen daar het protestantse bijbelonderwijs mee en de protestantse lees- en leerboekjes. Aan de productie van eigen materiaal wordt geen prioriteit gegeven – het is in de noordelijke Nederlanden geen sinecure om boekjes te drukken met een van de publieke kerk afwijkende kerkelijke of leerstellige visie, laat staan boekjes voor gebruik op school. Zo breed is de gedoogzone van de publieke kerk en de overheid niet. Van een regelrecht verbod op stichtelijke katholieke lectuur is *de facto* geen sprake, van tegenwerking, censuur, boetebepalingen en zelfs boekverbrandingen wel.⁶⁰ Pas in de loop van de zeventiende eeuw wordt het juk lichter en is er zelfs sprake van een 'gouden eeuw' van katholieke boekproductie, die echter in de achttiende eeuw verzandt in een kwalitatief en kwantitatief matige katholieke lectuurvoorziening. Maar van alle in deze eeuwen geproduceerde katholieke uitgaven is er behalve de talloze malen heruitgegeven catechismussen geen gemaakt met het oog op bijbelse opvoeding van kinderen.⁶¹

Voor rooms-katholieken is de bemiddeling van de kerk en haar priesters bij de opvoeding van de jeugd tot volwaardige en meelevende parochieleden voldoende. Daartoe volstaat de catechismus. We noemden al de 'kindercatechismus' van Claude Fleury uit 1744 (Nederlandse vertaling), veel bekender is de catechismus van Petrus Canisius uit 1555 (Nederlands 1558).⁶² Ook de Mechelse Catechismus van 1609 is veel in de Nederlanden gebruikt. Beide laatste uitgaven zijn niet speciaal voor kinderen gemaakt. De pedagogische doelstellingen in de katholieke opvoeding en het katholieke onderwijs onderscheiden zich niet wezenlijk van die van de protestanten in de zeventiende en achttiende eeuw. Mensen zijn op aarde om na hun dood gelukkig te worden. De kerk zorgt ervoor met haar sacramenten dat de mens die gelukzaligheid deelachtig kan worden. Ook de katholieke jongeren moeten opgroeien tot volwaardige en volwassen vrome rooms-katholieken. Anders dan bij de protestanten speelt apart kennismaken van de bijbel(verhalen) daarbij geen wezenlijke rol. De bijbeluitleg is voorbehouden aan de geestelijkheid en het Latijn is de taal van de verkondiging, al zijn er bijbelbewerkingen in de volkstaal van en voor leken. De catechismus is een van de weinige opvoedkundige boekjes die door de kerk in de volkstaal officieel zijn toegestaan.⁶³

Ten tijde van de *Missio Hollandica* wordt, voor zover ik heb kunnen nagaan, in de noordelijke Nederlanden geen katholiek catechetisch materiaal voor de jeugd geproduceerd. De catechismus-

60 W. van de Pas, *De strijd voor het Katholieke boek*, Amsterdam 1949, p. 21, vermeldt de verbranding van ruim 500 exemplaren van de uitgave *De vera religione* in Amsterdam, in 1641, waarna een Nederlandse versie van hetzelfde boek verscheen met op het titelblad de aanbeveling 'In Holland bij Schepen vonnis gedoemd, openbaerlijck geëxecuteerd en met vuer verbrandt'.

61 Constatering van W. van de Pas, a.w., pp. 21-35.

62 Deze catechismus werd meer dan duizend maal herdrukt en in 26 talen vertaald en is daarmee een van de meest herdrukte boeken in de Nederlandse boekgeschiedenis.

63 Over katholieke opvoeding en onderwijs vóór 1806 zie o.a. L.J. Rogier, a.w., pp. 1032-1037 en pp. 1066-1082, Herman J. Selderhuis, a.w., pp. 441vv. en 545 vv., A.Th. van Deursen, *Mensen van klein vermogen*, Amsterdam 1991, pp. 312vv., Jeroen J.H. Dekker, a.w., pp. 156vv. en Nelleke Bakker e.a., a.w., pp. 95vv.

sen worden talloze malen herdrukt, de protestantse schoolboekjes worden gecompenseerd met oral tradition van de kerkelijke leer en daar moet de katholieke jeugd het mee doen. En zoals we eerder zagen, is het analfabetisme onder katholieken aanmerkelijk hoger dan onder protestanten. Er verschijnen na 1581 in de noordelijke Nederlanden geen katholieke pedagogische verhandelingen zoals die door de dominees en onderwijzers van de Nadere Reformatie worden gepubliceerd en die we in hoofdstuk 2 tegenkwamen.

De situatie verandert pas met het doorsijpelen van de verlichte opvoedings- en onderwijsdenkbeelden in het laatste kwart van de achttiende eeuw. Vooraanstaande katholieken gaan meedoen met het beschavingsoffensief en met de onderwijsvernieuwing in de richting van een algemeen-godsdienstig onderwijs.

Katholieken mogen vanaf 1784 lid worden van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen – joden overigens niet.⁶⁴ Katholieken zijn betrokken bij de productie van schoolboekjes door 'het Nut'. Wanneer J.M. Schrant in de eerste katholieke kinderbijbel van 1808 zijn lezers het 'Voorbeeldig Leven, de Goddelijke Leer en de uitmunten Daden' van Jezus voorhoudt ter navolging, volgt hij het opvoedingsideaal van de verlichte pedagogen en theologen en niet dat van de confessionele pedagogen. Omdat het boek bruikbaar moet zijn op de door kinderen van alle gezindten bezochte scholen, zoals alle boeken van 'het Nut', mag het de niet-katholieke jeugd geen aanstoot geven. En van katholieke articulatie is niets te merken in Schrants *Leven van Jesus*. In de sfeer van algemeen-christelijke opvoeding en onderwijs passen eveneens de ook op de Nederlandse markt zo succesvolle boekjes van Christoph (von) Schmid. Het pedagogische ideaalbeeld dat daaruit oprijst, is onversneden verlicht: kinderen moeten deugden aangeleerd krijgen om hen te vormen tot op passende burgers. Rust, geluk, braafheid, gelijkmatigheid, harmonie, respect, gelatenheid worden de jongelieden voorgelaten als begerenswaardige karaktertrekken, aan de ontwikkeling waarvan het kennismaken van de bijbelse persoonlijkheden goed kan bijdragen. Katholieke leerstelling is afwezig. Zo doen deze auteurs mee aan het breed-burgerlijke beschavingsoffensief dat in ons land vanaf het eind van de achttiende eeuw in opvoedings- en onderwijsstorieën, wetgeving en lectuurproductie voor de jeugd zichtbaar wordt. Uit de uitgaven van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in de eerste decennia van de negentiende eeuw blijkt een zeker verlicht verlangen naar 'kerkloosheid', naar het einde van het gescheiden optrekken van verschillende christelijke kerkgenootschappen, het rooms-katholieke inclus, die men als een soort 'redelijke' oecumene *avant la lettre* zou kunnen beschouwen. De meeste mensen van 'het Nut' zien hun inzet voor het openbare, algemeen-christelijke onderwijs als de inzet voor het behoud van het christelijke geloof onder het volk, waarvan de zorgwekkende kwaliteit de bestaansreden voor de Maatschappij is.⁶⁵ Die hang naar een 'algemeen christendom' treft men eveneens aan onder de katholieke elite, zoals gezegd. Van de Pas constateert: 'Bij de leidende kringen in het katholieke volks-

⁶⁴ De eerste winnaar van een door 'het Nut' uitgeschreven prijsvraag in 1785 was P. Schouten, een pastoor uit Oegstgeest. Zie W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, a.w., pp. 12v. In datzelfde boek, pp. 247-262, staat een fraai artikel van A.W.F.M. van de Sande over 'het Nut' en de rooms-katholieken in Noord-Brabant, waaruit zichtbaar wordt dat rooms-katholieken in het zuiden veelal om opportunistische redenen het door de patriotten ingevoerde algemeen-christelijke onderwijs omarmden. Dat veranderde later toen rooms-katholieken zich samen met orthodox-protestanten tegen de openbare school gingen verzetten. Joodse leden liet de Maatschappij pas toe in 1864. Zelfs een persoonlijke interventie van koning Lodewijk Napoleon in 1810 kon geen verandering brengen in het standpunt dat Nutsleden de christelijke godsdienst moesten zijn toegedaan en dat 'aard, zeden en gewoonten der joden' daar niet bij pasten en schadelijk zouden zijn voor de eensgezindheid binnen de Maatschappij. P.N. Hel-sloot in: W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, a.w., p. 31.

⁶⁵ Zie A. de Groot in W.W. Mijnhardt en A.J. Wichers, a.w., pp. 243vv.

deel zelfheerste nog de nawerking van de 18de-eeuwse geest van verlichting, ze waren geneigd zo ver mogelijk met de liberalen mee te gaan, de toenadering tot andersdenkenden werd gepropageerd, men had de mond vol over een Christendom boven geloofsverdeeldheid, men legde sterke nadruk op alles wat protestanten en katholieken gemeen hadden, het eigenaardig katholieke werd met valse schaamte min of meer verdoezeld.⁶⁶

Dat alles verandert snel na de herinrichting van het openbare katholieke leven na 1853. De scholen moeten goede, betaalbare, betrouwbare en eigentijdse boekjes hebben waaruit de leerlingen de essentie van de katholieke leer kunnen putten. Daarvoor worden de bijbelse geschiedenissen ingezet die we in paragraaf 6.5 bespraken, Veel worden er vertaald uit het Duits, maar ook Nederlandse auteurs wagen zich aan het genre. Eerder al kwamen de bisschoppen Schrijnen en Alfrink aan het woord over de vraag waarom het lezen van een bijbelse geschiedenis de voorkeur verdient boven het lezen van de Bijbel zelf. Daaruit klinkt als opvoedingsideaal door dat kinderen binnengeleid moeten worden in het eigen instituut en dat alle geloofsonderricht daartoe dienstbaar moet zijn. Je moet als katholiek kind een plaats vinden in de katholieke kerk en de katholieke zuil. Jan Nieuwenhuis vat deze gedachte, die ook voor andere christelijke zuilen opgaat, in 1972 als volgt samen:

In het verleden werd "godsdienstige opvoeding" meestal vereenzelvigd met: opvoeden tot de kerk van de eigen confessie. Geloofsopvoeding was opvoeding tot – al dan niet belijdend – lidmaat van het eigen kerkgenootschap. Voor wat de christelijke opvoeding betreft, ging het erom, van het kind een kleine christen te maken; en dat wilde dan concreet zeggen, dat alles wat de volwassen christenen geloofden en deden, zo veel en zo spoedig mogelijk ook door de kinderen zou worden geloofd en gedaan. Zodra het kind tot de jaren des verstands was gekomen, werd het in contact gebracht met de geloofs- en zedenleer van de eigen kerk, aanvankelijk weliswaar op zakformaat gesneden, maar toch van dezelfde makelij als die van de volwassenen. [...] Hoe dan ook, in het nog niet zo verre verleden had de geloofsopvoeding iets van een soort kerkelijke partij-ideologie. Ze had een concreet en controleerbaar doel, en men kon dan ook op grote hoogte verifiëren, of deze opvoeding "gelukt" was of niet.⁶⁷

Van een dergelijke opvoedingsideologie getuigen de vele bijbelse geschiedenissen van katholieke signatuur die tussen 1860 en 1940 verschijnen. Omdat de kerk als heilsbemiddelende instantie veel belangrijker is dan in de protestantse opvatting, kunnen we hier weliswaar ook spreken van 'opvoeden tot godzaligheid', maar de toeleiding tot de kerk is daarvoor, anders dan in het protestantisme, een noodzakelijke voorwaarde. De toegang tot het normerend kader van de traditie gaat met andere woorden vooraf aan de kennismaking met de schatten die die traditie heeft bewaard. De Bijbel behoort tot die schatten en die schatten moeten in deze rooms-katholieke visie met enige omzichtigheid worden benaderd.

Wordt de doelstelling van het katholieke onderricht in deze periode dus anders geformuleerd dan die van het orthodox-gereformeerde onderricht in de zeventiende eeuw, is dat onderricht zelfs te beschouwen als een inhaalmanoeuvre vanuit eeuwenlange maatschappelijke achterstelling, toch is de vorm waarin de schriftelijke geloofs- en bijbeloverdracht plaatsvindt wezenlijk anders en meer eigentijds dan de protestantse vormen van de Gouden Eeuw. Naast het catechismus-

⁶⁶ W. van de Pas, a.w., p. 59. Van de Pas, geschiedschrijver van het specifiek rooms-katholieke boek, heeft dan ook weinig sympathie voor iemand als J.M. Schrant, die we in dit hoofdstuk tegenkwamen als vertegenwoordiger van deze katholieke elite. Voor Van de Pas begint de herleving van het katholieke boek met de polemieken en tijdschriften van J.G. le Sage ten Broeck (1775-1847).

⁶⁷ Jan Nieuwenhuis, a.w., pp. 58v. Het boek van Nieuwenhuis is een pleidooi om wat betreft de geloofsopvoeding aan te sluiten bij het eigen geloof van het kind en het niet van meet af aan een volwassen geloof op te leggen.

onderwijs heeft het verhaal zijn intrede gedaan in de geloofsoverdracht en in de katholieke bijbelse geschiedenissen wordt volop verteld. Over de kwaliteit van dat vertellen kan men van mening verschillen, maar de vertellende benadering van de bijbelverhalen breekt ontegenzeggelijk baan. Nooit echter mogen de verhalen voor zichzelf spreken, zij worden steeds gepresenteerd binnen het kader van de rooms-katholieke leeroverdracht, zoals we in verschillende voorbeelden geïllustreerd zagen. De grote bijbelse geschiedenis van Muré is zelfs opgezet als een dogmatische parafraze, waarbij de auteur nadrukkelijk als gids in de navertellingen aanwezig is en in feite de hoofdrol voor zich opeist. De beschreven bijbelse geschiedenissen zijn overigens niet een katholiek specialisme – ook het protestantse (godsdienst)onderwijs vraagt om kinderbijbels voor schoolgebruik die volgens dezelfde formule worden gemaakt. We treffen er in de tweede helft van de negentiende eeuw enkele aan – de details en de dogmatische uitvergrotingen verschillen uiteraard van elkaar, het principe is hetzelfde. Kinderen krijgen korte bijbelse navertellingen aangeboden, vaak met simpele illustraties en enkele vragen ter overhoring. Het verschil tussen de katholieke en protestantse kinderbijbeltraditie is dat het in de katholieke traditie tientallen jaren lang bij deze bijbelse geschiedenissen blijft en dat de protestantse bijbelse geschiedenissen slechts een beperkt deel uitmaken van de gehele kinderbijbelproductie.

Aan het einde van het behandelde tijdvak kantelt het karakter van de katholieke bijbeloverdracht aan kinderen. Zijn kerk en school vanouds de bemiddelende instanties voor de bijbelcatechese, rond de Tweede Wereldoorlog komt er meer aandacht voor het gezin als broedplaats van de gelovige opvoeding. We zagen het al aan de grote gezinsbijbels die in paragraaf 6.8 aan de orde kwamen. Maar die zijn over het algemeen 'volwassen' getoontzet.

Een uitgave voor kinderen die duidelijk scharniert tussen traditie en vernieuwing is *Moeders mooiste uurtje*, onder redactie van G.P.J. van der Burg.⁶⁸ In zijn inleiding (zie kader 6.5) verantwoordt de schrijver/redacteur zich voor de pedagogische benadering die hij heeft gekozen. Van der Burg pleit voor een inhaalmanoeuvre. De grote nadruk op de inrichting van het georganiseerde katholieke leven vanaf het derde kwart van de negentiende eeuw, waarbij het systematische geloofsonderricht plaatsvindt in het onderwijs, dient voorafgegaan te worden door geloofsopvoeding thuis, een in zijn ogen enigszins verwaarloosde verantwoordelijkheid van katholieke ouders. De verhalen in dit boek zijn een mengvorm van verhaal- en leeroverdracht met veel stichtelijke vermaningen. Toch staat ook hier al het echte vertellen prominent op de voorgrond.⁶⁹

De katholieke kerk kent wel vrijzinnigen, maar geen georganiseerde 'vrijzinnigheid'. Daarom zal men het in het vorige hoofdstuk beschreven nieuwe opvoedingsideaal van rond 1900, waarin het kind als kind centraal staat, in de katholieke kinderbijbeltraditie pas aantreffen wanneer de katholieke zuil gaat verbrokkelen, in de jaren zestig van de vorige eeuw. Toch zagen we in de vorige paragraaf enkele devotieboekjes de revue passeren waarin we wel degelijk een pedagogische benadering aantreffen die aansluit bij de nieuwere pedagogische inzichten, namelijk de boekjes waarin Jezus in woord en beeld ten tonele wordt gevoerd in kindergestalte, als gids en

⁶⁸ Het boek verschijnt bij Van Munster in Amsterdam in 1946, maar het voorwoord dateert van Kerstmis 1940. De publicatie van het boek is waarschijnlijk door de oorlog enige jaren vertraagd.

⁶⁹ Het voorwoord van Van der Burg houdt zich vooral bezig met de instructie van moeders hoe zij het beste kunnen vertellen. De praktische aanwijzingen komen volledig overeen met die van de protestant W.G. van de Hulst uit de jaren '20 en '30 van de 20ste eeuw, die we in de paragrafen 5.2 en 5.9 tegenkwamen. Het is geen gewaagde vaststelling dat de methode van het vertellen in de katholieke kinderbijbeltraditie vanaf het eind van het interbellum veld wint. Ook Van de Hulst zag het overigens primair als de taak van de moeder om de bijbelse en geloofsopvoeding van kinderen ter hand te nemen.

Sinds de katholieke scholen, dank zij de grote edelmoedigheid van Ouders en leiders van ons katholiek volk, zoveel gelegenheid bieden voor 'n degelijke katholieke ontwikkeling van het kinderleven, is bij al te veel Moeders de gedachte aan haar grote, geheel-persoonlijke, door niets volledig te vervangen verantwoordelijkheid tegenover het opgroeiende kinderleven wat op de achtergrond geraakt. "Ze leren dat later op school wel", zó maakt menige Moeder zich wel eens van haar grote plicht af, om op de eerste en voornaamste plaats de geestelijke Moeder te zijn van het kind, waarvan zij de natuurlijke Moeder is. Menig Moeder vergeet, dat de school er is om tot ontwikkeling te brengen en aan te vullen, wat de Ouders reeds in-brachten in hun kind ... Wanneer een kind als 'n geestelijk en godsdienstig-"onbeschreven lei" op school komt, zal er nooit zóveel moois en heerlijks in dat zieltje kunnen worden geschreven door de aanvullende opvoeding, als wanneer 'n brave Vader en - alweer vooral 'n diep-godsdienstige en verstandige Moeder dat kinderzieltje "geprepareerd" hebben, voordat het "naar school gaat" ... Wat Moeder er in brengt voor de schoolleeftijd, gaat er nooit meer uit - ontwikkelt zich het rijkst - groeit het diepst in het leven in - is de vruchtbaarste ondergrond voor de opvoeding, die op school gegeven wordt ... [...] Zoals gezegd: in de eerste levensjaren is dit het werk van Moeder in haar plicht van geestelijk moederschap, waarover zij eens nóg strenger verantwoording zal hebben af te leggen dan van haar natuurlijk moederschap. 'n Moeder moet zich nooit de eer laten ontnemen, dat zij de eerste schreden van haar kind mag richten naar God, zijn Vader ... 'n Moeder moet zich nooit de eer laten ontnemen, dat zij de eerste ontmoetingen van haar kind als Gods-kind met zijn Vader bewerkte ... Dit alles kan de Moeder het beste in het kinderleven tot stand brengen - gebeurt het in de eerste jaren niet, dan zal het gewoonlijk nooit meer zo goed gebeuren, als 'n echte Moeder dat alleen kan ... Van Moeder neemt het kind in de eerste levensjaren het meest aan, het best en het mooist ... Zó onvergelijklijk sterk is de invloed van Moeder op haar kind in die jaren ...

G.P.J. van der Burg, in *Moeders mooiste uurtje*, p. 5v.

voorbeeld voor kinderen in hun dagelijkse leven. Het bijzondere daaraan - en dat zou in de protestantse traditie, ook de vrijzinnige, ondenkbaar zijn - zijn de gemeenzame toon en het gemak waarmee de figuur van Jezus naar de beleving van kinderen wordt toegeleid en gemodelleerd: een kinderjesus, die de kleine lezers en kijkers voorgaat op het pad van wat wel en wat niet mag, een wijs en vroom speelkameraadje voor de katholieke jongens en meisjes. Het is een vorm van - letterlijk - tegemoetkoming aan de kinderlijke beleving, die weliswaar met de overdracht van bijbelverhalen niets van doen heeft, maar wel blijk geeft van een andere blikrichting dan de traditionele kerkelijke geloofsopvoeding.

'Katholieken lezen niet', hoorden we in dit hoofdstuk W. van de Pas in 1949 verzuchten. Hij constateert over de periode na de Eerste Wereldoorlog: 'Gelezen werd er door de katholieken nog weinig, dat was sinds eeuwen zo, men beperkte zich tot *Katholieke Illustratie*, stuiversblaadjes, mis-sieboekjes en soms tot goedkope romannetjes van soms goede, maar meestal verdachte herkomst.'⁷⁰ Deze malaise wordt onder katholieke uitgevers en boekhandelaren gevoeld en leidt

⁷⁰ W. van de Pas, a.w., p. 91.

tot de oprichting in 1924 van de R.K. Nederlandsche Boekhandelaren en Uitgeversvereniging 'Sint Jan', geleid door de bekende katholieke uitgever Paul Brand, waarvan Van de Pas' boek het 25-jarig bestaan in 1949 markeert. Deze vereniging heeft veel gedaan voor de kwaliteitsverbetering en de verspreiding van katholieke lectuur en literatuur onder de bevolking. De variatie in de katholieke kinderbijbels die vanaf omstreeks 1925 zichtbaar wordt, mag voor een deel op het conto worden geschreven van de initiatieven van deze vereniging.